

Предраг Пузић

ЛОМАЧА ЗА *SENSA*

Злочин и казна
Светислава Стефановића

Каирос, Сремски Карловци, 2003.

Књига је 2003. године добила награду *Задужбине Милош Црњански* за књижевну публицистику.
Представљена је у двадесетак текстова у домаћој и иностраној периодици.

САДРЖАЈ

(дато без фотографија, факсимила, епистоларних прилога и родослова који су штампани у књизи)

Повратак у историју И судије и целати

О п т у ж н и ц а

1. *"Идеолог фашизма"*
2. *"Преводилац Мусолинијеве Државе"*
3. *"Немачко недићевски комесар Српске
књижевне задруге"*
4. *"Јонићев саветодавац по питањима гоњења
задруге књижевности и књижевника"*
5. *"Члан немачке комисије за клеветање
совјетских власти у вези са немачким
злочинима у Виници"*

Л е т о п и с н а ј а в љ е н е о с в е т е

Слово Ђорђа Јовановића

Слово Марка Ристића

Слово Ели Финција и другова

"Суд части"

Прогноза

Порука

Документи

Писмо Велибора Јонића Светиславу Стефановићу

Писмо Светислава Стефановића Велибору Јонићу

Записник ванредне скупштине СКЗ од 22. априла 1945. (скраћена верзија)

Миливој Ненин, рецензија књиге

*"Плашим се увек да сам
забележио само један уздах
кад мислим да сам
забележио једну истину."*

Стендал

ПОВРАТАК У ИСТОРИЈУ

Протекло је готово шест деценија од трагичне смрти књижевника Светислава Стефановића (Нови Сад, 1877 – Београд, 1944.¹), а на тамним странама савести наше књижевности још увек се налази његово име. Несумњива је вредност Стефановићевог уметничког и научног рада, али је она, "захваљујући" пре свега идеолошкој искључивости и нетрпељивости, која је у нас владала више од пет деценија, неоправдано била скрајнута. Последњих година, додуше, значај и величина Стефановићевог дела за историју српске културе ЦЦ века се све више предочава. Могли би смо, и у његовом случају, поновити оно што је давно речено за Диса: да се једном избачен из историје, он у њу непрекидно враћа.

Епилог Стефановићевих последњих животних тренутака, из времена непосредно по ослобођењу Београда, новембра 1944. године, углавном је познат. Ова књига представља покушај да се укаже на неке од бројних чињеница које су претходиле, а поједине од њих и условиле Стефановићеву трагичну смрт. Такође, желимо да укажемо и на поједине актере који су, у мањој или већој мери, како пре тако и за време рата, и одмах по ослобођењу, били једна од полуга прво комунистичког покрета а после и поретка у обрачуну са идеолошким противницима. Понекад су то били и сами књижевници, Стефановићеве колеге, чак и они који ни пре рата, а ни за време његовог трајања, нису били поклоници марксистичке идеологије, нити су то бар, јавно или тајно, показивали. Већина од њих је, изгледа, и у Стефановићевом случају, уочила згодну прилику за доказивање не само своје лојалности него и за стицање чвршћих позиција у новом друштву. Ђиласов АГИТПРОП представљао је, у том смислу, једно од њихових нових уточишта.

¹ О Стефановићевој библиографији пише исцрпно Миливој Ненин у предговору књиге *Епистоларна биографија Светислава Стефановића*, "Матица српска", Нови Сад, 1995., 7.

Показаћемо, такође, да је налог за Стефановићеву егзекуцију стигао са највишег места у хијерархији југословенске комунистичке партије - Политбироа Централног комитета.

По добро испробаном рецепту бољшевичке алхемије, после физичке ликвидације једног писца требало је ликвидирати и његово целокупно дело. Уколико је аутор био значајнији, утолико су методе морале бити перфидније. Квалификације као што су "издајник", "ратни злочинац", "немачки плаћеник", довољне су за почетак, међутим, да би се нечији опус трајно одстранио са књижевне сцене а одмазда била комплетна, неопходно је било да његов творац буде заувек обележен као отпадник. Једном изопштен, он више није имао право на свој повратак у свет живих. Ни као име, ни као помен.

Отуда, књиге Светислава Стефановића нису поново штампане, а његових стихова нема ни у једној послератној песничкој антологији, чак ни у онима у којима су своје место, заслужено, ипак заузели и прокажени: Црњански, Пандуровић, Растко Петровић. Исти је случај и са историјама српске књижевности и бројним енциклопедијама. Као да је и Стефановићевој сенци био забрањен приступ у јавну реч. Ако је негде и био помињан, то је чињено уз оgradu како се ради о човеку који је био "сарадник окупатора", и који је због тога "искусио и казну".

И СУДИЈЕ И ЦЕЛАТИ

О каквој је казни реч, и којим поводом? У београдској *Политици* је 27. новембра 1944. године, у време док је рат још увелико трајао, на првој и другој страни објављен списак од 105 имена², међу којима и Стефановићево, под редним бројем 66. Реч је о Саопштењу Војног суда Првог корпуса НОВЈ о суђењу ратним злочинцима у Београду. У овом обраћању јавности, и својеврсној поуци и опомени, пише: "У току битке за Београд и после ослобођења Београда, у руке Народноослободилачке војске пали су многи издајници и непријатељи народа, који су под окупацијом радили за фашистичке освајаче и извршили за њихов рачун велики број злочина. Војни суд Првог корпуса Народноослободилачке војске Југославије судио је, на својим заседањима од 26 и 30 октобра, 2, 6, 10 и 18 новембра 1944. године у Београду, тим издајницима и непријатељима народа.

Пресудом Војног суда Првог корпуса осуђена су на смрт лица чија се имена наводе. Смртна пресуда изречена им је као народним непријатељима и ратним злочинцима, у смислу чл. 13, 14 и 16, Уредбе Врховног штаба о војним судовима. Општи разлози пресуде су: што су поменути злочинци припадали окупаторским и издајничким, терористичким и шпијунским организацијама, окупаторској оружаном сили и издајничким војним организацијама Недића,

² Саопштење је објављено и у *Борби*, истог дана.

Љотића, Драже Михаиловића и других; што су свим својим силама радили на учвршћењу Хитлеровог поретка у Југославији, односно против ослободилачке борбе наших народа и свих наших савезника; што су убијали борце народноослободилачке војске и поштене родољубе, или их потказивали непријатељу, или предавали, мучили, прогањали и убијали; што су зборовима, штампом, радиом, претставама, карикатурама и другим средствима подупирали окупаторскофашистичку тиранију и изругивали војничке и моралне напоре слободољубивих народа. Сва поменута лица кажњена су и губитком часних права за свагда, и конфискацијом целокупне имовине у корист Народноослободилачког фонда".

За свако од наведених имена дато је и кратко образложење, односно конкретна оптужница. Стефановићева је срочена овако: "Стефановић Др Светислав, идеолог фашизма, преводилац Мусолинијеве *Државе*, немачко недићевски комесар Српске књижевне задруге, Јонићев саветодавац по питањима гоњења задруге књижевности и књижевника. Члан немачке комисије за клеветање совјетске власти у вези са немачким злочинима у Виници".

Пре него што се детаљније позабавимо овом оптужницом, представићемо, у најкраћем, Први корпус НОВЈ, и покушаћемо да, бар мало, допремо до креатора поменуте Уредбе Врховног штаба о војним судовима, донете 24. маја 1944. године, која садржи, укупно, 35 чланова. Представићемо, успут, и ондашњи елитни део ОЗНе за Србију, односно Београд, и навести име официера одговорног за хапшење Светислава Стефановића.

Најпре неколико речи о Првом корпусу. Први (пролетерски) корпус формиран је 5. октобра 1943. године, од Прве пролетерске и Шесте личке дивизије "Никола Тесла" (то је она *чувена* дивизија која је у Дрвару, 25. маја 1944. године, "спасила Маршала"). До лета 1944-те командант овог корпуса је Коча Поповић, а затим Пеко Дапчевић, који њиме командује и за време "Београдске операције", а и доцније, на Сремском фронту. Овај корпус је, у складу са новом реорганизацијом војних јединица, и заједно са Дванаестим корпусом којим је командовао Данило Лекић "Шпанац", од 1. јануара 1945. године, преформиран у Прву армију.

Када је реч о Уредби, поставља се питање који су то правници, ако их је било у Врховном штабу, били архитекте овог војног прописа који је у смрт одвео, по многим сазнањима, више хиљада људи?

Податке у доступним архивама³, и поред детаљног истраживања, нисмо пронашли. Нема ни записника са суђења групи од 105 људи, нити поузданијих информација да је суђење заиста и одржано. Као да је некоме било стало да опипљивим доказима, ако су уопште и постојали, избрише сваки траг. Текст

³ Архив Југославије, Архив Војно историјског института и Архив Врховног војног суда. (Архив Јосипа Броза још увек је обавијен велом тајне, а слично је и са приватним архивима његових бивших сарадника.)

који следи заснован је на другим, донекле и посредним, чињеницама, на основу којих ћемо покушати да бар приближно реконструишемо састав фамозне екипе.

Потписник ове Уредбе⁴ јесте лично Јосип Броз, у то време Врховни командант НОВ и ПОЈ и Маршал Југославије. Уредба је креирана у Војносудском одељењу Врховног штаба чији је начелник био генерал мајор др Јосип Хрнчевић. Ко су остали сарадници? Можда је један од креатора Светозар Вукмановић Темпо, дипломирани правник, или Милован Ђилас, или Пеко Дапчевић, пре рата студенти права сва тројица чланови Врховног штаба. Да ли је неку од улога, у то време, у свему овом имао и Милош Минић, дипломирани правник, од 1945. године на функцији заменика јавног тужиоца, познат, доцније, по монтираном судском процесу који је вођен против Драже Михаиловића?

У првом делу Уредбе, "Устројство и надлежности војних судова", у члану 8, пише да Војни суд корпуса сачињавају судска већа, од којих се једно формира при Штабу корпуса, а по једно при свакој дивизији. Веће Војног суда корпуса при Штабу корпуса (чл. 10), сачињавају председник суда, један официр из Штаба корпуса, и један подофицир или редов. Председника Војног суда корпуса поставља Врховни штаб, док остале чланове именује Штаб корпуса. У састав Војног суда улазе још и војни иследник (чл. 15, у Трећем делу под насловом "Поступак и извршење пресуде"), а чији је задатак да води истрагу и прикупља доказни материјал, како оптужбе тако и одбране (?!), саслушава окривљеног и сведоке, и да на главном претресу заступа оптужбу и секретарзаписничар, кога одређује, као и војног иследника, сам суд и који нема, осим саветодавног, никакво право гласа (чл. 11).

Да ли је Светислав Стефановић имао право на браниоца, или бар могућност да се сам брани? У члану 23 стоји да оптужени, ако није способан да се сам брани, може сам да одабере браниоца под условом да овај задовољава "моралне квалификације". Није нам познато да ли је и које је од ових права Стефановић користио.

Дакле, којег је официра Врховни штаб одредио за председника Војног суда Првог корпуса, и кога је све Штаб корпуса именовано за чланове судског већа војног суда?

Можда је лично командант Пеко Дапчевић заузимао неко од ових места? Можда је Саво Дрљевић, начелник штаба Првог корпуса одређивао састав војног суда, или његов помоћник Вукашин Суботић. Или је за то био задужен Мијалко Тодоровић, политички комесар ове војне јединице? Шта су о свему

⁴ "Уредба о војним судовима и Наредба о дисциплинској одговорности војних лица", Слободна Војводина, Петровград, 1944. ("Ради трајног сећања на улогу војних судова и војних тужилаштва у НОР-у", савезни министар одбране је 16. маја 1984. године донео Наредбу /бр. 3341/, којом се дан доношења Уредбе о војним судовима /24. мај 1944./ обележава као Дан војног правосуђа).

томе знали мајор Милош Вучковић⁵, начелник Обавештајног одељења, или Момчило Дугалић, шеф ОЗН-е у Првом корпусу? Или, опет, Ђоко Јованић, командант Шесте личке дивизије?

Светислав Стефановић је, крајем новембра 1944. године, проглашен кривим и осуђен на смрт на основу чланова 13, 14 и 16 Уредбе Врховног штаба о војним судовима. Шта "кажу" ови чланови?

Чл. 13: "Ратним злочинцима, били они грађани Југославије, окупаторских или других земаља, имају се сматрати: покретачи, организатори, наредбодавци, те помагачи и непосредни извршитељи масовних убијања, мучења, присилног исељавања, одвођења у логоре и на присилни рад становништва, затим палежа, уништавања и пљачке народне и државне имовине, сви поједини поседници имања и предузећа, (у) окупаторским и другим земљама, који су нечовечно експлоатирали радну снагу на присилни рад одведених људи, функционери терористичког апарата и терористичких наоружаних формација окупатора и домаћих у служби окупатора, они који су вршили мобилизацију нашег народа за непријатељску војску".

Има ли овде уопште, када је реч о Светиславу Стефановићу, елемената у корист оптужбе? Пре би се могло рећи како би се поједине ставке могле применити и на саме састављаче.

Чл. 14: "Народним непријатељима имају се сматрати: сви активни усташе, четници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља, и њихови организатори и помагачи; сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду као шпијуни, достављачи, курири, агитатори и сл.; који су натеривали народ да окупаторима преда оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху с окупатором; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње; сви они који разарају народну војску, или су на други начин помагали и помажу окупатора; сви они који изврше тешке случајеве убиства и пљачке и слично".

Очигледно да оптужба у овим формулацијама, које су добрим делом и више него уопштене, није могла а да не пронађе толико жељено оправдање за своје наводе, штампане и као образложење пресуде, у *Политици* од 27. новембра 1944. године.

Чл. 16: "Војни судови изрицаће ове казне и заштитне мере: а) строги укор, б) имовинску казну новчану, у натури, у делу, ц) изгон из пребивалишта, д) лишење чина односно звања, е) уклањање с положаја, ф) присилни рад у трајању од три месеца до две године, г) тешки присилни рад у трајању од три месеца до две године па и више, и х) смртну казну.

⁵ Вучковићев илегални улазак у Београд, у аутомобилу Недићевог министра Ђонића, почетком октобра 1944-те, послужио је ауторима серије "Повратак отписаних" као инспирација за прву епизоду.

Уз ове казне може суд изрећи губитак војничке части и губитак грађанске части на одређено време или за увек, те конфискацију имовине".

Оваква драстична разлика у казнама, од *a* до *x*, у истом члану, можда и не треба да нас чуди ако имамо у виду политички и сваки други педигре потписника Уредбе. И још нешто. За војни суд чак ни докази оптужбе или одбране не морају да буду релевантни, јер, у члану 27, дословце, пише: "Код установљења истине о делу и кривњи оптуженог суд није формално везан ни за каква доказна средства, већ доноси своју одлуку по слободној оцени". (!?) То је, практично, исто оно што је, неколико година касније, у једном свом интервјуу поновио и сам Броз, да судије не морају увек да се придржавају закона као пијан плота.

Да ли је Светислав Стефановић имао право жалбе вишој инстанци Вишем војном суду, и у ком року? Уредба Врховног штаба о војним судовима такву могућност, једноставно, не помиње, дакле, и не признаје. Одлука корпусног војног суда се може преиначити једино на предлог Вишег војног суда (коме се достављају све одлуке о смртним пресудама), који такав предлог упућује врховном команданту НОВ и ПОЈ, Јосипу Брозу који, потом, може али и не мора такву одлуку да преиначи. Иначе, председник Вишег војног суда, у то време, био је поменути Јосип Хрнчевић⁶ (од априла 1944-те до септембра 1945. године. Пре њега на тој дужности био је Владимир Велебит.).

Да ли је формирање оваквих војних судова представљало обичну фарсу?
Којим путем доћи до истине?

Пријезда Поповић, син угледног београдског професора и сликара Бранка Поповића, једног од људи са "списка од 105", је, после више година, тек 1992. успео да покрене питање рехабилитације свог оца и покретање ревизије наводног поступка пред војним судом.⁷ Након годину и по дана проверавања у свим могућим архивама, Републички јавни тужилац није пронашао никакав документ који би указивао на вођење било каквог судског поступка против Бранка Поповића, тако да је породици убијеног издао потврду којом се потврђује одсуство доказа да је судски поступак икада вођен!

Представља ли ово путоказ и у Стефановићевом случају?

Можда. Реч је о 1992-ој години, у времену кад све архиве и документи још нису били сасвим доступни, а како смо се и сами уверили они ни данас, па највероватније ни убудуће, неће бити у потпуности доступни.

Милован Ђилас у својим ратним мемоарима бележи да су ова погубљења вршена по налогу партијског врха, и да легалног суђења у многим случајевима

⁶ Проф. др Мирко Перовић, бивши председник Врховног војног суда, приликом обележавања 50годишњице постојања Савезног суда, 13. феб. 1995., између осталог говорио је и о "великим личностима југословенског правосуђа". За Хрнчевића је рекао следеће: "Ако сам нешто и научио о правосуђу у пракси, могу слободно рећи да сам највише научио од њега". ("Монографија 50 година Савезног суда 1945-1995", *Службени гласник*, 1995., стр. 29.)

⁷ Дуга бр. 1778, 18. јануар 2002., 34.

није ни било. Међу жртвама је било и оних, пише Ћилас, које би такве судбине поштедео и најгори, најнеправеднији суд. Један од пресудних критеријума био је и тај да је неко крив не само зато што је нешто учинио, него зато што је и нечему припадао.

О том револуционарном терору Ћилас говори и у свом последњем интервјуу, датом за пољски лист *Газета Виборшча* 1995. године⁸, у коме такође тврди да је било много стрељања и ликвидација без истраге и без суда, све до краја 1945. и почетка 1946. године.

Убијање је зауставио Тито, крајем 1945. године, на састанку ЦК, када је, како пише Ћилас у поменутих мемоарима, наводно "револтирано узвикнуо: доста више с тим смртним осудама и убијањем! Смртна казна више нема ефекта - више се нико и не боји смрти!"⁹ Не заборавимо да је Ћилас од 1937. године члан ЦК КПЈ, да је пре рата студирао у Београду и да је због своје револуционарне активности био више пута хапшен и затваран, као и да је једно време провео на робији у Сремској Митровици. А Ћилас није био од оних који праштају и заборављају.

Да заиста није било ни суда ни суђења у првих месец и по дана "ослобођења", потврдио нам је и Милан Трешњић. Овај некадашњи припадник Шесте личке дивизије (комесар тзв. Руског батаљона), у саставу Првог корпуса, у чину мајора ОЗН-е, био је активни учесник трагичних догађаја после 20. октобра 1944. године. Он каже да у то време званични војни суд није ни постојао у оквиру Првог корпуса, а да за Уредбу Врховног штаба о војним судовима није уопште ни чуо: "Ми смо били једини суд. Све је обављала ОЗН-а. Ранковић је тек после месец дана тражио да се уведу редовни судови." Иначе, Ранковић је у то време био и шеф југословенске ОЗН-е, особа коју неки данас покушавају да представе не само као доцнију Титову жртву, него и као великог српског родољуба.

Додиримо мало и "недодирљиву" ОЗН-у. Шеф ОЗН-е за Србију, у то време, је Слободан Пенезић Крцун, за кога се поуздано зна да је у затвору "посетио" Стефановића. Шеф ОЗН-е за Београд, са седиштем у Маглајској улици, био је Милош Минић¹⁰, а његови први сарадници били су Вељко Мићуновић, Јово Капичић, Ђуро Станковић, Срђан Брујић, Павле Пекић, Драгослав Пешић и Момчило Дугалић. Готово су сви они после рата заузимали високе партијске, војне и државне функције.

⁸ О овом интервјуу пише Миодраг Д. Пешић у *Политици* бр. 31816, 4. јуни 2002., стр. 26, под насловом "Ћиласов последњи интервју".

⁹ Милован Ћилас: "Револуционарни рат", *Књижевне новине* 1990., стр. 433.

¹⁰ Минић у својој књизи "Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945", *Агенција Мир ИП Цветник*, Нови Сад, 1993., 321, жали што је на згради Удружења књижевника Србије откривена спомен плоча писцима ("сарадницима окупатора") који су изгубили живот у II светском рату. Међу овим именима је и име Светислава Стефановића. Иначе, Минић је остао упамћен и по томе што је, у време док је био иследник ОЗН/е, непосредно по ослобођењу Београда, признања од ухапшеника изнуђивао "уз помоћ" струје.

Београд је, октобра 1944. године, био подељен на 16 административних квартова којима је управљао по један официр ОЗН-е. Њихови задаци били су да отпочну са успостављањем нове власти и са прикупљањем података о држању становништва за време окупације, као и да хапсе сараднике окупатора и припаднике преосталих Недићевих јединица. После хапшења обављана су саслушања, узимани подаци, прављена евиденција. Једном, а по потреби и два пута дневно, шефови квартова одлазили су у Маглајску улицу, у штаб ОЗН-е за Београд, где су поменути виши официри прегледали спискове и, оловком, поред имена, уписивали само две судбоносне речи: Бањица, или стрељање! Са тако маркираним именима, официри су се враћали натраг, сваки у свој квартал, и спискове предавали, овај пут, командирима чији су водови били одређени за извршење пресуде.

Светислав Стефановић је, по једној породичној причи, тог 20. октобра 1944. године, са супругом и децом стајао у маси Београђана која је поздрављала своје ослободиоце. Касно увече, истог дана, пред вратима Српске књижевне задруге, у улици Краља Милана 19, у којој су живели Стефановићи, појавила су се двојица високих партизанских официра. Незвани гости су, потом, у канцеларији на другом спрату, дуго причали са Светиславом, између осталог и о немачкој лирици и Гетеу. Два дана касније, 22. октобра, Светислав Стефановић је ухапшен и одведен у војносудски затвор у Ђушиној улици. Ко су била ова два официра? Стефановићев син Антон се сећа да је једног од њих препознао на војној паради која је дефиловала центром Београда, дан после хапшења његовог оца. Незнани официр био је један од предводника ове параде. О коме је реч? Као што је познато "ослободилац" Београда био је Пеко Дапчевић, мада није искључено да је један од Стефановићевих посетилаца био бивши надреалиста Коча Поповић, у то време командант Главног штаба Србије. Приликом хапшења, војници су претресали Стефановићев стан, под изговором да траже "оружје". И нашли су га! На зиду, у једној од Задругиних канцеларија, висила је стара официрска сабља.

Презиме Озниог официра одговорног за Први квартал, односно центар града, са седиштем у Мишарској улици, у чијој је надлежности била и поменута улица Краља Милана, дакле човека одговорног за Стефановићево хапшење, јесте Милачић. Његово име не знамо али знамо, по причи једног његовог блиског колеге, да је пореклом Црногорац и да је био "врло фин момак".¹¹

Ада Циганлија, Ташмајдан, Пионирски (Дворски) парк, Маринкова бара, Лисичји поток, Бањичка шума, Калемегдан, Жарково, стадион Графичара, рудник живе и боксита на Авали... само су поједина од бројних стратишта на којима су, "у име народа", вршене егзекуције. По сведочењу Драгана

¹¹ Можда је по среди случајност, али, једног Милачића (Милачић Милована), помиње Мијалко Тодоровић, политичко комесар Првог корпуса, у писму ЦК КПЈ, од 7. октобра 1944., у коме, између осталог, предлаже Милачића, у то време помоћника комесара VIII Црногорске и "старог члана партије", за члана Политодела Шумадијске дивизије. (Архив Југославије, Архив ЦК СКЈ, Фонд ЦК КПЈ 1944/356.)

Васиљевића, бившег кустоса Народног музеја у Београду, поједине жртве су на стратиштима биле закопаване живе. Родбина стрељаних, најчешће очеви, ноћу су, крадом, откопавали гробнице и односили своје мртве синове. Једна од жртава, којој се ни данас не зна ни место погибије ни гроб, јесте и Бранислав Васиљевић, отац Драгана Васиљевића.

Очигледно је да је ова, како нам је рекао Пријезда Поповић, *сеча кнезова*, унапред припремљена и испланирана, са само једним циљем: да се физичком ликвидацијом своје елите српски народ обезглави и "лакше" припреми за оно што му је потом следило.

Светислав Стефановић је уочи рата, углавном у београдској дневној и недељној штампи, објављивао бројне чланке у којима је јавно износио своје политичке ставове, и у којима је недвосмислено показао да је његов однос према комунизму и његовим следбеницима крајње негативан. Представници нове власти то нису заборавили.

И није само ОЗН-а хапсила.

Право да хапси, испитује, затвара и стреља, независно од ОЗН-е и без да икоме полаже рачун о томе, имао је и совјетски НКВД, односно његова експозитура у Београду, на челу са пуковником Тимофејевим. А управо је Светислав Стефановић, јула месеца 1943. године, био у једној од тада окупираних совјетских република - Украјини. Именован је за члана међународне комисије за испитивање и утврђивање ратних злочина (коју су формирали Немци), комисије која је недвосмислено утврдила да је једна од пронађених масовних гробница, крај места Винице у Смоленској области, неделао Црвене армије.

(Када су 1948. године, после резолуције ИБ-а, совјети напустили Београд, у подрумима многих вила у којима су били смештени и припадници НКВД, пронађени су бројни гробови).

ОПТУЖНИЦА

"ИДЕОЛОГ ФАШИЗМА"

*Ја волим ... да славим
Идеје што су за свет отроване.*

(Из сонета *Пркос*, Светислава Стефановића.)

Стефановићева склоност, још од младости, да у својим политичким опредељењима прави нагле заокрете, изгледа да је превагнула и у његовом зрелом животном добу, када, последњи пут, своје дотадашње партијске боје, чланство у Републиканској демократској странци, замењује новим - 1935. године придружује се Збору Димитрија Љотића.

У годинама пред крај ЦШ века, током школовања у Новом Саду, а и доцније на студијама медицине у Бечу, Стефановић је један од предводника младих социјалиста, пише афирмативне чланке у којима пропагира идеје овог покрета¹², а у јавним манифестацијама осуђује режим краља Милана Обреновића. Поред Светозара Марковића његови узорци из тог доба су још и Ласал¹³, Маркс и Енгелс, чије су теорије, по Стефановићевом признању, "чудно помешане" са остацима његовог романтичног национализма.

По добијању дипломе лекара, 1902. године, Стефановић прелази у Србију, и, отприлике, у то време престаје и његов политички ангажман. Своју енергију усмерава ка разноврсном књижевном стварању, даљем образовању, струци и породичном животу.

Међутим, његово је одсуство са политичке сцене било привремено - 1910. године учлањује се у Самосталну радикалну странку¹⁴ чији су прваци, између осталих, Јован Скерлић и Јаша Продановић. Са Продановићем Стефановић успоставља блиске идеолошке и пријатељске везе.

После Првог светског рата (у коме, као и у Балканским ратовима, учествује као војни лекар) један је од оснивача нове Републиканске демократске странке (1920.),¹⁵ и једно време и члан њеног Главног одбора. Заступа идеју о републиканском уређењу нове државне заједнице, у коју би, временом, ушао и "цео словенски југ, од Црног до Јадранског мора"¹⁶. На страницама *Републике*, листу који је издавала његова РДС, једно време објављује и поезију у којој оштро критикује и исмева државни поредак краљевине СХС, прваке водећих политичких странака, па и самог краља ("Дична круна Јутутуна!")¹⁷, и коју потписује псеудонимом "Sens". Пише и

¹² Застава бр. 44, 26. фебруар 1900. 1, чланак под насловом "Светозар Марковић" (потписан псеудонимом "ЈАВ"), у Подлиску, чланак "Светозар и критика" (потписан иницијалом "Ст.") и два текста у броју 56.

¹³ Ласал, Фердинанд (1825-1864), један од твораца и лидера радничког покрета у Немачкој.

¹⁴ *Епистоларна биографија Светислава Стефановића*, приредио Миливој Ненин, писмо Лазе Костића, *Матица српска* 1995., 345.

¹⁵ Са Љубомиром Стојановићем и Јашом Продановићем. На I конгресу 1921. странка мења име у Југословенска републиканска странка. Као члан Главног одбора РДС, Стефановић је један од потписника протеста (2. јануара 1921.) против "Обзнане", акта југословенске краљевске владе, донетог 30. децембра 1920., којим се забрањује рад КПЈ.

¹⁶ *Прогрес* бр. 11, 11. јул 1922., стр. 1, чланак под насловом "Путем споразума" Стефановић потписује псеудонимом "Сенс".

¹⁷ У јесен 1934. године, Стефановић је на првој седници Српског лекарско друштва, чији је био председник, непосредно после атентата у Марсеју, одржао пригодно посмртно слово краљу Александру.

социјалну поезију инспирисану тешком економском кризом и класном неједнакошћу. Упоредно с тим објављује и чланке у *Републици* и *Прогресу*, у којима износи своја политичка становишта, а у једном¹⁸ од њих се приближава и левичарским убеђењима, позивајући на укидање "бездушне експлоатације".

Крајем двадесетих година Светислав Стефановић се повлачи из активног суделовања у Југословенској републиканској странци, незадовољан њеном учауреношћу на политичкој позорници и константно slabим изборним резултатима. Погибија Стјепана Радића, политичара са којим је имао низ сусрета¹⁹, чија је мишљења уважавао и делио, представљала је за њега својеврсни "ужас", резултиран општом друштвеном и политичком кризом вишенационалне државне заједнице. Партијске боје и програми, као и нескривени национализми у већини странака, по Стефановићу, били су испред интереса уједињене државе. Југославија, тај неостварени сан и идеал многих генерација, налазила се у искушењима која су, понекад, доводила у питање и њен даљи опстанак на политичкогеографској карти Европе. Парламентарни систем из тог раздобља видео је само као карикатуру парламентарне демократије на Балкану, као "празну фразу, као истрошен и слабији него кула од карата,"²⁰ а обичног човека незаштићеног и препуштеног силама најгрубљег капиталистичког егоизма.

Све до средине тридесетих година Стефановић своју пажњу не усмерава ни према једној политичкој опцији, да би, почетком 1935., направио заокрет - одбацује своја дотадашња демократска, унеколико и левичарска, убеђења, и у програмским начелима новооснованог Југословенског народног покрета Збор уочава и неке додирне тачке са својим новим политичким размишљањима.

Заокрет је, заправо, већ био почео две године раније.

2

На интернационалном конгресу ПЕН клубова, одржаном од 25-28 маја 1933. године у Дубровнику²¹, Светислав Стефановић је упознао своју будућу супругу, др Гиту Радич (1902-1980), која је на овом скупу била делегат мађарског ПЕН центра. Гита Радич је мађаризована Немица, и једна је од оних који су у себи носили болно сећање на страховладу Беле Куна и мађарске совјетске револуције, у Будимпешти, од марта до августа 1919. године. Њена рођена сестра била је удата за Фернанда Мецазома, једног од водећих људи унутар Мусолинијеве партије. Мецазома није учествовао у чувеном

¹⁸ Видети у фусноти број 16.

¹⁹ Светислав Стефановић: "Против класне борбе", *Време*, бр 4489, 10. јули 1934., стр. 2. (Основа његовог разлаза са републиканцима биће да је у подршци Радићу.)

²⁰ Светислав Стефановић: "Изграђивање Нове Србије као сељачке државе", *Српски народ*, Божић 1942.

²¹ Дипломски рад Милана Грбе (рукопис): "Политичка опредељења Светислава Стефановића", одбраћен 1989. године на Филозофском факултету у Београду.

Мусолинијевом "Походу на Рим", октобра 1922. године, али је унутар фашистичке партије правио вртоглаву каријеру. Светислав Стефановић неколико пута борави у Риму и, преко сада већ блиских рођачких веза, непосредно долази у додир са широким кругом италијанских фашиста.

Ту, у вечном граду, он ће имати несвакидашњу прилику да види фашизам на делу.

Италија је по свом облику владавине била краљевина, али је по устоличењу фашиста њено државно уређење претворено у диктатуру у којој је Мусолини имао сву власт, док је краљ представљао суверена са тек симболичним овлашћењима. Законом од 3. јануара 1925. године забрањено је постојање и оснивање нових странака. Створен је и Специјални суд за одбрану државе и уведена смртна казна за политичке деликте. Иза целокупног државног апарата стајала је само једна, Мусолинијева партија у чијим је рукама сконцентрисана сва власт, док су глас народа у парламенту, који је своје законодавне надлежности пренео на владу, заступали посланици искључиво из редова фашиста, а доцније (од 1939.) и чланови Националног савета корпорација. И уметност, и наука, и религија, и привреда, и синдикати - све је било стављено у службу фашистичких циљева. Када је реч о слободи штампе, може се рећи да ње није ни било. Новинар, ако је желео да се бави својом професијом, морао је да испуни први и најважнији услов - да постане чланом фашистичке странке. Што се тиче незапослености, те вечите бољке сваког друштва, ваља истаћи да је она сведена на минимум. Оваква тоталитарна држава представљала је "синтезу и јединство свих вредности",²² у којој једна партија "тумачи, развија и управља целим животом народним".

По речима Милана Грбе, Стефановић је био опчињен младим људима који су веровали у своју државу и у свог вођу, стичући утисак да и већина бирачког тела даје подршку италијанском режиму.

С друге стране, у земљи из које је Стефановић долазио, нестабилне владе (23 владе од 1918-1929) и постојећи друштвени систем нису изналазили решења за тешке економске и социјалне проблеме. Убиство краља Александра 1934. године у Марсеју, имало је, између осталог, за последицу још већи хаос на политичкој позорници Југославије и појачане сепаратистичке тежње појединих националних странака. Стефановић је сматрао да је дотадашњи систем старих државних и друштвених форми застарео, и да је просто пресликавање западних политичких формула унапред осуђено на пропаст. Политику западноевропских сила видео је као колебање лишено великих идеја водиља човечанства, а модел енглеског парламентаризма неодговарајућим да свет изведе из кризе у којој се налазио.²³ У таквом преломном, историјском тренутку, чинило му се да су

²² Бенито Мусолини: "О корпоративној држави", (прев. С. Стефановић) Београд 1937., Штампарииа Ж. Мацаревића, стр. 57-58.

²³ Светислав Стефановић: "Око моје лекције сер Остину Чемберлену", *Отаџбина* бр. 143, 11. децембар 1936., стр. 5.

једино Италија и Немачка пошле правилним путем у решавању кризе: путем преображаја не само политичког, него и социјалног и културног.

Све заједно, утицало је постепено да Светислав Стефановић направи свој нови политички салто, и да своја дотадашња политичка уверења преусмери, овај пут, у десно. То је било време када су и многи други истакнути европски интелектуалци своја политичка *вјерују* стављали у службу деснице: Габријеле Данунцио, Мартин Хајдегер, Освалд Шпенглер, Рихард Штраус, Жак Бенвиј, Кнут Хамсун.

За Стефановићево придруживање Југословенском народном покрету Збор, кога предводи смедеревски адвокат и бивши министар правде Димитрије Љотић, "крива" су, пре свега, зборашка програмска начела, "да од државе друштвеног хаоса, класне борбе и нереди створи државу друштвене хармоније, склада свих сталежа и реда",²⁴ у основи исто оно за шта се и сам Стефановић дотад залагао. Реч *сталежи* Стефановић овде не помиње случајно. У корпоративном систему, који је већ постојао у Италији и у ком су странке биле замењене сталежима створеним од друштвених класа, он је уочио решења примењива и за југословенску државу, али решења која би узела у обзир све њене специфичности. Идеју о споразуму међу сталежима Стефановић је носио у себи још из времена док је био припадник републиканаца.

Истог уверења, како је истакнуто, били су и збораша. Сматрали су да се сва занимања и све професије морају организовати у сталешке групе, јер ће се само на тај начин моћи да обезбеде и правилне функције државног организма. Међутим, негирали су да њихова схватања сталежа имају ишта заједничко са Мусолинијевим и Хитлеровим, већ да су она "чисто народна, југословенска".²⁵

3

Светислав Стефановић је, од средине тридесетих година, у више дневних и недељних листова, јавно износио своја нова политичка усмерења, изазивајући, понекад, и оштре реакције савременика. Обратимо пажњу на један број његових чланака штампаних у дневном листу *Време*, Љотићевој *Отаџбини* главном органу Збора, и часопису *Идеје*, који уређује Милош Црњански. У њима Стефановић пише о држави, национализму, расизму (у то време врло актуелном питању), концептима западноевропске демократије и о марксизму и комунизму. Диктаторски режими у Италији и у Немачкој, појмови су којих се он такође дотиче.

Да ли су и колико су нека од питања, за која је Стефановић покушавао да нађе одговоре, актуелна и данас? Да ли је понекад залазио у ћорсокаке? Да ли у

²⁴ Светислав Стефановић: "Дилеме модерне културе и г. Фереро", *Отаџбина* бр. 159, 1. мај 1937., стр. 3.

²⁵ "Да ли смо десничари?", *Отаџбина* бр. 161, 29. мај 1937., стр. 2.

овим његовим јавним беседама има или нема елемената који говоре у прилог оптужбе ("идеолог фашизма"), нека читаоц сам просуди.

О држави

У тексту "Старим или новим путевима?"²⁶, за који би се можда могло рећи да представља његов политички манифест, Стефановић је замерао некадашњем државном врху што је, након уједињења 1918. године, стварањем краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, олако одбацио идеологију југословенства. По њему, и пре утврђених државних граница створене су партије које су се издигле изнад државе, и које су своје партијске програме и пароле сматрале важнијим од интереса заједничке домовине. Такав парламентарни систем довео је, временом, до "нечуведеног хаоса", и само свест о очувању Југославије и југословенске нације, може да обезбеди опстанак државе. И не само то. Потребно је осмислити кратак и јасан државни програм, национално оријентисан, испуњен социјалним, културним и свим другим задацима који неће водити у сукоб класа, група или појединаца. Такав програм више не могу да воде старе партије, већ само убеђени и осведочени националисти, морално чисти и некомпромитовани. Са таквом концентрацијом снага, сматра Стефановић, стари парламентарни систем треба заменити новим, корпоративним, по угледу на већ постојеће, који, по његовим речима, стварају једну истинску, бољу, нову Европу. У том смислу он предлаже и конкретна решења да уведени корпоративни систем у Југославији, тада претежно аграрној земљи, буде изграђен на "шест до седам синдикално односно задружно организованих корпорација: радни народ села, радништво града, корпорације заната и индустрије, корпорације посредника (трговци, буржоазија), корпорације интелектуалних радника и корпорације хуманих и социјалних врста старања".²⁷

Сви народи Југославије, пише даље Светислав Стефановић²⁸ (наслућујући, изгледа, трагедију која је била на помолу), а нарочито српски и хрватски, као две државотворне струје, и историјски најодговорнији, морају да схвате да је отаџбина шири и јачи појам и од нације. И више од тога она је стваралачка моћ. Швајцарска и Сједињене Државе такав су пример. Сходно томе, све сепаратистичке тежње морају да буду одбачене. Стварање такве отаџбине, једне и недељиве, моћне, историјска је дужност и мисија Јужних Словена.

²⁶ Светислав Стефановић: "Старим или новим путевима?", *Отаџбина* бр. 73, 28. јули 1935., стр.1.

²⁷ Светислав Стефановић: "Нови национализам и корпоративни систем", *Идеје* бр. 9, 27. децембар 1934., стр. 1.

²⁸ Светислав Стефановић: "За јединство југословенске отаџбине", *Отаџбина* бр. 81, 22. септембар 1935., стр. 12.

О национализму и неонационализму

Тих година Стефановић је уверења да је национализам прави и истински заштитник мира.²⁹ Он је његова стварност, а не фразе и паролe, заостале још од времена Француске револуције. Још мање је то такозвана пацифистичка демократија или интернационални дух. Сва Европа се, каже Стефановић, кроз векове изграђивала на бази национализма, и она не може да иде даље у свом изграђивању уколико напусти ту своју основну творачку снагу, која је, уједно, и главна база и полуга европске политике и културе.

Нови национализам³⁰ који се јавља у свету, "неонационализам", на путу је да се ослободи својих извесних империјалистичких тенденција и завојевачких планова, уверава Стефановић. Он се развија у правцу једног унутрашњег преображаја, тежње да народ у себи самом, не у моћи и у власти над другима, нађе своја животна оправдања и "своје силе моћи и одржања". Обновљени југословенски национализам треба да се оријентише према том основном карактеру светског неонационализма и да, уједно, буде реално конструктиван и социјалан. Таква југословенска држава мора да буде националним генерацијама идеал, не само као симбол народне моћи и снаге, него и као симбол културне и социјалне вредности.

Немачка и Италија, сматра Стефановић, треба да буду пример и због тога што су успеле да на место победе једне класе остваре победу нације, и уместо диктатуре једне класе да заведу диктатуру једне воље у којој се изражава снага и организаторска способност једног народа. То је доказ који говори како је национализам победио интернационализам, и како су изнад идола једне класе тријумфовали идоли и идеали једне нације. У исто време, када је реч о југословенском национализму, Стефановић подвлачи да не долази у обзир повођење за страним моделима и калупима. "У области националистичке идеологије и праксе",³¹ нови југословенски национализам не сме слепо да иде било за Италијом било за Немачком, чак и ако би, пише даље он, и Енглеска и Француска, или друге европске земље и народи, пошли за њима. При стварању сопственог национализма Југославија може само да се послужи њиховим искуствима. У том смислу интелектуалци, а нарочито омладина, треба да буду прожети сазнањем и вером да је управо национализам прави и моћни носилац прогреса, а не марксистичка идеологија. Сходно томе, треба одбацити и "активно се борити против налепина интернационализма, ма у којој форми, ма које боје и ма са које стране".³² Такође, треба одбацити и активно се борити

²⁹ Светислав Стефановић: "Национализам као стварни чувар мира", *Отаџбина* бр. 146, 6. јануар 1937., стр. 6.

³⁰ Светислав Стефановић: "За обнову југословенског национализма", *Време* бр. 4480, 1. јул 1934., стр. 3.

³¹ Светислав Стефановић: "Први задаци југословенског национализма", *Време* бр. 4517, 7. август 1934., стр. 2.

³² Светислав Стефановић: "За ново интегрално постављање националног проблема", *Време*, бр. 4490, 11. јул 1934., стр. 2.

против сваке идеологије и класне борбе. Изнад класе уздићи, поново, до највишег достојанства, појам нације и поставити је као идеологију и акцију у пуној интегралности: политичкој, економској и културној, изнад свега другог.

*

За један Стефановићев чланак, из средине тридесетих година, када је реч о нацизму, може се рећи да је нарочито ишао у прилог његовим политичким опонентима. У тексту под насловом "Коментар спаљивања књига", штампаном крајем маја 1935. године у *Идејама* Милоша Црњанског, Стефановић је имао, могло би се рећи, више него разумевања за "немачке студенте", односно младе нацисте који су, из политичких и расистичких побуда, у Берлину, на Тргу опере, у ноћи између 10. и 11. маја 1933. године, направили ломачу од књига. "Горели" су Алфред Кер, Ернст Глезер, Курт Тухолски, Емил Лудвиг, Клаус Ман, Сигмунд Фројд, Магнус Хиршфелд. "Можда су немачки студенти за свој чин имали и друга оправдања сем жара младости, пијанства победне револуције и заноса за бољим и чистијим духовним вредностима", тврди Стефановић. Садржај спаљених књига сматрао је "моралним гадом и смрадом" и захтевао да се и у Југославији неко позабави изворима, средствима и циљевима такве литературе.

Једва две године раније, Светислав Стефановић је, на ЦИ међународном конгресу ПЕН клубова одржаном у Дубровнику, на коме је, између осталог, било највише речи и о поменутом вандализму у Берлину, по сопственом признању, одлучно бранио слободу књижевног стварања и принципе ПЕН клуба.³³

О расизму

Проблему расе Светислав Стефановић је, како сам каже, "пришао без икаквих предубеђења или унапред везаних схватања, али са отвореним критичким духом"³⁴, и "далеко од тога да се слаже са свиме што је у немачкој расној литератури изложено". Расном проблематиком он се први пут бавио током Првог светског рата, у Солуну, као сарадник варшавског лекара Лудвига Хиршфелда, који је у то време организовао прву српску војну бактериолошку лабораторију, и који је, приликом испитивања крвних група, примењивао тзв. Ландштајнерову методу.

Чињеница је, пише још о расизму Стефановић, да су све културе у историји човечанства имале, више или мање, расно, односно, у ширем смислу, национално обележје. Такве су египатска, грчка или римска, ако се нација посматра као утврђени облик расних односа. Културе су и стварале поједине

³³ Светислав Стефановић: "ЦИ конгрес ПЕН клубова у Дубровнику", *Српски књижевни гласник*, књ. 39, мајавгуст 1933., стр. 256-259.

³⁴ Светислав Стефановић: "Раса и култура", *Идеје* бр. 22, 13. април 1935., стр. 5.

нације одређено расног типа, а економски фактори су били они елементи који су поједине културе разарали и водили у пропаст.

Стефановић сматра да "и данас", поред капиталистичког облика, постоје извесни доста одређено изражени типови културе романске, англосаксонске, германске и словенске расе, па и расе динарског типа. И "као што постоје супериорни појединци тако мислим могу постојати и постоје и супериорне расе".³⁵ Оне се међусобно разликују по доминантним особинама, и не постоје оне расе које су баш у свему супериорније над осталима. То, мишљења је он, зависи од историјског момента и прилика. Стефановић одбацује Ничеово схватање да су способност владања као и воља за моћ доминантне особине људске расе. Те способности нису чак ни урођене човеку, него су стечене и развијене у човековој борби са природним силама. Међутим, у савременом добу, констатује он, за владање нису више потребне способности расе већ развијена технологија.

Стефановић такође тврди да извесне расе, односно народи, који имају особину владања над природним силама, не могу због тога да траже за себе и право владања над човеком уопште.

Што се тиче биолошке чистоте расе, Стефановић заузима став да то нису апсолутни већ релативни појмови, и да они зависе од социјалног и културног нивоа једне историјске средине.³⁶ Он оправдава гледишта немачких расиста и њихова законска настојања да "више расне квалитете" сачувају, под условом да таква гледишта нису екстремна. С друге стране, пак, Стефановић тврди да је штетан утицај мешавине германске и јеврејске расе. Доказе налази у томе да се "мешани бракови те две расе дегенеришу и постају стерилним већ у другој или трећој генерацији". То одувек знају и сами Јевреји, наставља он, и то је један од повода за њихов обичај и закон да склапају бракове само са својим саплеменицима.³⁷ Оправдање за мржњу расиста, па и других народа, према Јеврејима Стефановић налази и у јеврејским расно непромењеним физичким и психичким особинама. По њему, добра комбинација раса јесте она која се састоји од нордијског и динарског типа, што "исто мисли" и идеолог немачког расизма Ханс Гинтер. Најјаснији примери такве мешавине су, каже он, Гете и Хегел.

Уосталом, пише даље Стефановић, можда је нордијска раса завршила своју историјску мисију, и можда је дошао час да своје место уступи човеку динарског расног типа. Он, по свим знацима, и бројно и теренски, и по духовним и душевним особинама, све више осваја, доносећи собом и нову социјалну и културну структуру друштва и државе.

³⁵ Светислав Стефановић: "Раса и култура", *Идеје* бр. 23, 20. април 1935., стр. 4.

³⁶ Светислав Стефановић: "Расизам и економска структура друштва", *Идеје* бр. 26, 18. мај 1935., стр. 4.

³⁷ Хитлер у свом "Мајн Камфу" пише како је о вредностима расе и неговању расне свести много тога научио управо од Јевреја.

Када је реч о Словенима, Стефановић сматра да су они данас мешавина разних расних типова, и да зато немачки расисти више из политичких него научних разлога негирају појам словенске расе.

О демократији

Демократија "ни у својој суштини ни по својим облицима"³⁸ није никаква ни тековина ни животна потреба нити словенске расе уопште, нити посебно српског и југословенског народа, сматра Светислав Стефановић. Као што демократија није играла никакву битну и конструктивну улогу у стварању великих европских нација, тако исто не може се тврдити да их је имала и у стварању "наше нације". Наш народ, каже даље Стефановић, стварао се под влашћу Немањића, и под влашћу и за време турског ропства, и под влашћу Хабзбурга, и под деспотским апсолутизмом Милоша Обреновића, и он је све те режиме поднео и преживео, па може и режим демократије, "јер су то само спољашње пролазне форме његовог живота, док је народ вечан, променљив као и све живо, али непролазан".

Демократија је у својим постојећим облицима продукт Запада, а и тамо већ истрошен и дотрајао, те нам "као таква" не може нарочито ни да импонује, посебно зато што у Европи нигде више и нема "истинског" демократског режима. Демократија је, по њему, само играчка моћнијих политичких фактора иза којих стоји моћ капитала.

"Светску демократију"³⁹ Стефановић оптужује да је, у интересу очувања државног капитализма, спремна да радије пактира и са конзервативизмом и болшевизмом, него са фашизмом и национал-социјализмом. Друштвене поретке у таквим државама сматрао је превазиђеним, нереалним и неодрживим, и историјски завршеним: "Политичке слободе за економско робље, то је најкобнији изум демократије", једна је од максима коју ће он понављати.

У материјалистичком схватању историје марксизам је у демократији нашао верног савезника и стварање социјалне демократије била је природна и нужна синтеза марксизма и буржуизма, капитализма и пролетерства. Апсурди и парадокси демократије, уверава Стефановић, нису само теоријски, они су и практични: изборна аритметика у Сједињеним Државама, или Француској на пример, таква је да мањина може врло лако да се претвори у већину. Слично је и у Енглеској, где је изборни закон заснован на још апсурднијим правилима. И онда такви режими, констатује он, који фалсификују вољу народа, критикују диктаторске режиме Хитлера и Мусолинија, који, први у историји, стоје на страни малог човека и пружају му заштиту.

³⁸ Светислав Стефановић: "Криза демократије наступ корпоративног система", *Време*, бр. 4523, 13. август 1934., стр. 2.

³⁹ Светислав Стефановић: "Апсурди и парадокси демократије", *Отаџбина* бр. 143, 11. децембар 1936., стр. 1.

О марксизму и комунизму

Теорију марксизма Стефановић је сматрао преживелом и "изветрелом науком", створеном зато да празним и симплицистичким фразама заводи масе радног народа препуштеног, најчешће, самом себи. Самог Маркса оптуживао је да је Хегелову основну филозофску идеју и концепцију "изврнуо на теме", и од апсолутног идеализма који влада и космосом и људском историјом створио историјски материјализам, издвојивши економске факторе из њихових идејних веза и прогласивши их за главне и једине покретаче људске историје. Маркс је, такође, посматрао само варошког, индустријског, фабричког радника, и није имао разумевања за друго, бројно далеко веће и значајније радништво, а то је сељачко. Заменом диктатуре једне, капиталистичке класе, диктатуром друге, радничке класе, врши се, у крајњој основи, само смена владајуће класе. Кад би марксизам и социјализам, сматра Стефановић, и као идеологија и пракса били оправдани и у пуном остварењу на Западу, у великим индустријским земљама, то не би могло да се тако једноставно преноси и у југословенско друштво, ни у теорији ни у пракси, јер је оно веома различито од оног на Западу, пре свега зато што је земља "аграрна по структури и менталитету, са једва заметним почецима индустрије".

У Стаљину је Стефановић видео "московског монструма", а идеологију комунизма као нешто што је потпуно страни српском народу. Левичарски идеолози, по њему, представљају само слепе вернике учења о класној борби као једином фактору и покретачу друштвене еволуције. Као замену за хришћанског Бога и етику хришћанства, етику праштања, љубави, чистоте, они нуде атеизам и аморализам као нове идоле. Међутим, наставља Стефановић, марксистичку идеологију, која је довела до многих нових сазнања друштвеног живота, не треба једноставно одбацити и негирати. Њу треба заменити једном бољом и позитивнијом националном идеологијом.

4

Нове политичке оријентације Светислава Стефановића, које је он, као што је већ речено, изнео пред критички суд јавности, наишле су на отпор у истој тој јавности. Жестоко па и увредљиво нападан, Стефановић је одлучно бранио своја нова политичка уверења. Познат као полемичар још од ране младости, осетљив, увек спреман да укрсти копља са најразличитијим противницима, он је увек наступао отворених карата, сигуран у себе и у свој рад. Тако је било и овог пута. На поједине од провокативних написа у штампи знао је и да не одговори одмах, остављајући свој одговор за доцније, за онда

када је он сматрао да је погодан тренутак да узврати. За неке од ситних чарки⁴⁰ просто није желео да оштри своје перо. Умео је да добија, али и да губи битке.⁴¹

Стефановићев политички салто, од заговорника демократије до, мањевише, заговорника умерених десничарских идеја, највише је заинтригирао његове савременике, па и дојучерашње сараднике попут Нике Бартуловића.⁴² Бартуловић је на страницама београдске *Јавности*,⁴³ чији је иначе био уредник, замерао Стефановићу што је због једне жене "абдицирао", одступивши од политичких убеђења којих се до тада држао. Питао се како је и због чега Стефановић, који је најпре био радикал, па самосталац, па члан Републиканске демократске странке, и који је, као председник београдског ПЕН клуба, бранио демократска и антирасистичка начела, одједном стао да се "изругива" тим истим начелима, да пише расистичке чланке, "као највећи химнопојац италијанског, мађарског и немачког фашизма", и да од англофила постане, готово преко ноћи, англофоб. Једини одговор који му се наметао као исправан била је промена у Стефановићевом приватном животу, која га је, по њему, довела у везу са фашистичком идеологијом. Бартуловић се осетио прозваним и због једне друге ствари, коју, наравно, у својим полемикама није поменуо. Наиме, Светислав Стефановић је у свом чланку "Кобна равнодушност", објављеном у *Отаџбини* крајем 1936. године, а који је и био повод за Бартуловићев напад, прозвао тадашње енглеске властодршце као "чуваре и заштитинике светске масонерије". А како сведочи Милан Јовановић Стоимировић, Нико Бартуловић је у то време био истакнути члан београдске масонске ложе.

На све ове написе⁴⁴ Стефановић је одговорио у *Отаџбини*, у већ помињаном тексту под насловом "Око моје лекције сер Остину Чемберлену". На истом месту он је одлучно одбацио и саму помисао да је заговорник фашизма: "Најсмешнија је инсинуација да сам се ја *приклонио фашизму*. Немам никакве потребе да оправдавам што своју идеологију, која се с једне стране слаже с идеологијама највећих покрета садашњости, а с друге стране с идејама највећих апостола и мученика Балканског и Југословенског јединства

⁴⁰ Сукоб са др Хугом Клајном, на страницама *Времена*, средином 1934. године.

⁴¹ Полемика са др Љубомиром Живковићем, из прве половине 1936. Стефановић је писао у *Лекару* а Живковић у *Књижевном савременику*.

⁴² Сарадња у београдском ПЕН центру, чији је председник једно време био и Стефановић. Поменимо још да је Нико Бартуловић доживео судбину сличну Стефановићевој - убијен је у фебруару 1945. од стране "ослободилаца". Чини се да је његова судбина одређена у једном Ђиласовом чланку, објављеном у *Борби* 20. 12. 1942., под насловом "Интриге неких бивших политичара", у којем је Бартуловић проглашен "издајником".

⁴³ "Г. Св. Стефановић, као витез доследности и морала!..", *Јавност* бр. 51 и 52, 19. децембар 1936., стр 1093-1094. Чланак је непотписан, али је Бартуловић у *Јавности*, у броју 12, од 2. 1. 1937., признао да је он аутор.

⁴⁴ Бартуловић је полемику започео чланком "Једна лекција г. Св. Стефановића г. А. Чемберлену", *Јавност* бр. 48, 28. новембар 1936., стр. 1028.1029.

Светозара Марковића, Стамболијског⁴⁵, Стјепана Радића и да *накалемљујем* на Љотићев покрет, који је једина светла тачка".

Оваква политичка симбиоза можда нам изгледа чудна, али Стефановић је јасан: није, дакле, поклоник ни једне идеологије, већ се његова политичка одређења, његова идеологија, унеколико, поклапају са фашизмом, нацизмом, социјализмом, па и са Радићевом "сељачком демократијом".

Издвојићемо, такође, још један значајан полемички чланак из тих година упућен на Стефановићеву адресу. Реч је о тексту под насловом "Случај Светислава Стефановића", аутора Душана Матића, штампаном почетком 1938. године у београдском часопису *Наша стварност*.⁴⁶

Овај Матићев текст, наравно, није случајност. Готово да ништа и није случајно у свим ондашњим листовима и часописима иза којих је стајао "главни штаб" југословенске КП. Био је то добро смишљен и унапред припремљен напад поводом Стефановићевог двоструког јубилеја: шездесет година живота и четрдесет година књижевног и научног рада. Матићев текст и није његово лично мишљење, што он и подвлачи. Песник *Багдале* то чини у име нове (социјалистичке) литературе, односно у име оних који ће шест година касније Стефановићу доћи главе.

Душан Матић признаје да нема "ни воље, ни времена" да пише о Стефановићевом раду, још мање о његовом јубилеју, већ о Стефановићевој "служби непријатељу" и о његовом "претварању у издајника". Дакле, чланак није упућен само ка безазленој књижевној јавности, он је, уједно, и информисање необавештеног партијског чланства. Ако је таквог уопште било. А ево и Матићевог фарисејског рецепта (и пресуде) за Стефановићев "случај", унапред прописаног од незнаног жреца бољшевичке алхемије: "браниоц антидемократских схватања", "бесни поборник тоталитарних режима", "бесомучни расиста", "интелектуалац чија мисаона и књижевна делатност ... води у издају и у службу непријатељу". Могу ли онда Матић и они које он заступа да пређу мирно преко таквог "случаја" и да Стефановићу прогледају кроз прсте? Наравно, не! Ни Стефановићеве евентуалне заслуге у прошлости нису довољне "да оправдају нити да извине то његово делање, и преко кога се не може мирно ни без протеста прећи".

5

После парламентарних избора 1935. године, на којима је био кандидат Збора за посланика, и на којима је ова странка доживела свој изборни дебакл, Стефановић се повукао из активног суделовања у раду странке, посветивши се више свом књижевном и научном раду. Сарадњу са *Отаџбином* наставља све до 1937. године, када влада Милана Стојадиновића забрањује даље излагање

⁴⁵ Стамболијски, Александар (1879-1923), бугарски политичар и државник, убијен у атентату.

⁴⁶ *Наша стварност*, бр. 1314, фебруар 1938., стр. 171-174.

овог листа због његовог "антирежимског" става. На новим изборима 1938. године Стефановић није учествовао, а током другог светског рата објавио је у Јонићевом *Српском народу* само један, већ помињани, чланак са политичком садржином, под насловом "Изграђивање Нове Србије као сељачке државе", 1942. године.⁴⁷ За овај текст се може рећи да представља његов нови политички манифест. Овде он више не говори о југословенској нацији, нити Југославију види као стваралачку моћ. У новим, битно измењеним околностима своје политичке визије усмерава ка српском селу. Не случајно, и не први пут. О "сељачком сталезу" он је, пре рата, афирмативно писао у *Републици* и, доцније, у *Отаџбини*, наглашавајући, у овој последњој, како је управо Хитлер први схватио значај установе и обезбеђења сељачког поседа.

Силе капиталистичког егоизма изазвале су ратни сукоб светских размера, пише још Стефановић у поменутом чланку из *Српског народа*, спречивши тако српски народ да сам изврши свој унутрашњи државни и друштвени преображај пред којим је стајао. Убеђен, изгледа, у победу Сила осовине он је предлагао да се не чека на крај рата, већ да такав преображај почне одмах, рачунајући да се тиме Србија може лакше укључити у нови послератни европски поредак.⁴⁸ Уколико се држава не припреми и не оспособи за сарадњу у новом поретку, сматра он, биће дефинитивно искључена и елиминисана, као "нешто страно и штетно у новом организму". У том смислу Средњу Европу Стефановић види као простор ка коме треба усмерити српски животни, културни и социјални развој. На овом месту он је позвао српски народ да се, у духу апела генерала Недића, укључи у рад социјалистичке странке, уколико она буде основана.

6

Када је реч о политичкој усмерености Љотићеве партије, чији је истакнути члан, једно време, како смо видели, био и Светислав Стефановић, мишљења су у нас подељена. Да ли је заиста реч о "фашистима" и "фашистичком" покрету? Послератни српски историчари углавном су тврдили да се ради о фашистичком покрету, и да су Љотић и његове присталице, напосто, имали намеру да на југословенско тле пресаде нацифашистичке идеје, настојећи да их обогате религиозношћу и специфичним *домаћинским особеностима*.⁴⁹ Међутим, припадници овог покрета за себе су тврдили да нису ни десничари ни левичари, и да привидна сличност Збора и нацифашизма долази из истоветног негативног става према либералној демократији и парламентаризму, и позитивног става према замисли сталешког уређења

⁴⁷ Стефановићев чланак "Поука и порука из Винеце" (*Српски народ* бр. 30, 31. јул 1943., стр. 5), иако садржи извесна "политичка места", не чини нам се довољно политичким као претходни.

⁴⁸ Слично се, у то време, размишљало и у српској влади, па је Владимир Велмар Јанковић, са групом угледних професора са београдског универзитета, радио на осмишљавању и изради тзв. "Српског цивилног плана".

⁴⁹ Младен Стефановић: "Збор Димитрија Љотића 1934 - 1945", *Народна књига*, 1984., стр. 29.

друштва: "национализам и код фашизма и код националсоцијализма је империјалистички, освајачки и према унутра и према споља. Код ЈНП Збор не може бити ни речи о каквом империјализму. Ми желимо да стекнемо и одржимо само оно што је наше".⁵⁰ Сам Љотић је писао да је тражење од њих да се изјасне као фашисти "заиста чудна ствар"⁵¹, јер они нису присталице готових решења, туђих метода и туђих искустава: "Ми смо одувек искрено говорили. Наша мисао није никад могла бити неискрена. И баш зато нисмо фашисти, и не можемо то бити. Оно што је добро за Италијане, или за Немце, није, и не може бити добро и за нас." Од фашизма и хитлеризма, каже Љотић, одваја их дубока идеолошка разлика, и да они и не постоје Збор би се морао родити.

У једном од новијих историчарских тумачења⁵² тврди се да се само објективном анализом обеснажује оптужба да је идеологија Збора била фашистичка. Она има додирних тачака са једним бројем идеја које се налазе у фашизму, али је у целини далеко од њега, првенствено због израженог елемента хришћанства који је у основи зборашког погледа на свет.

"ПРЕВОДИЛАЦ МУСОЛИНИЈЕВЕ ДРЖАВЕ"

После једног од својих путовања у Италију, 1936. године, Светислав Стефановић је са собом донео у Београд књигу Бенита Мусолинија *О корпоративној држави*. Књига је била поклон Фернанда Мецазома⁵³. Реч је о делу које садржи Мусолинијеве говоре о корпоративизму, затим основне идеје фашизма на основу којих је и заснована тоталитарна фашистичка власт у Италији од 1922. године, и пробране законске чланке из корпоративног и социјалног законодавства⁵⁴.

Као што је већ речено, Стефановић је у корпоративном систему, који је имао за циљ да усклађивањем постојећих друштвених противречности унапређује основе капиталистичке привреде, и који је већ био претворен у политичку праксу у Италији где су странке замењене сталежима створеним од друштвених класа, уочио и нека решења која би се евентуално могла применити и у југословенском случају. Отуда и његово занимање за ову књигу

⁵⁰ "ЗБОР-фашизам-хитлеризам-бољшевизам", *Отаџбина*, год. II, бр. 92, 15. децембар 1935., стр. 34.

⁵¹ Димитрије Љотић: "Говори и чланци" Књига I Свеска 3, *Искра*, Минхен 1954., стр. 27.

⁵² Мирко Бојић: "Југословенски народни покрет Збор, 1935 - 1945.", *Народна књига Алфа*, 1996., стр. 64.

⁵³ Мецазома је погубљен заједно са Мусолинијем, у Донгу на језеру Комо, 28. априла 1945.

⁵⁴ Стефановићев превод није био први. Милош Црњански је, највероватније почетком тридесетих година (у књизи нема године издања), превео и штампао књигу "Мусолини - разговори", *Народна књига*, аутора Емила Лудвига. Лудвиг је интервјуисао Мусолинија у периоду од 23. марта до 4. априла 1929. године.

којом је, очигледно, желео да ближе упозна југословенску јавност са идеологијом Мусолинијевог фашизма. Занимљиво је да ова публикација нема свој предговор, нити њен преводилац даје било какав коментар.

Исте, 1937. године, када је дело представљено читаоцима, италијански министар спољних послова и Мусолинијев зет, гроф Галеацо Ћано (ди Кортелацо), потписао је у Београду са Миланом Стојадиновићем, споразум о пријатељству и сарадњи између две земље. Тиме су међудржавни спорови, посебно око Истре, стављени у други план, а владе двеју земаља отпочеле су са међусобним зближавањем. Стефановић је настојао да та сарадња буде проширена и у области културе и науке, и да свему томе да свој допринос.

Почетком 1938. године, он је један од оснивача југословенско италијанског културног удружења (са Годором Манојловићем), које је имало у плану зближавање београдског и римског универзитета, сарадњу у домену издаваштва, па и на медицинском пољу, Стефановићевој основној професији. Истовремено, објавио је у италијанској штампи неколико чланака (у тршћанском *Piccoli*), што му је у београдској *Јавности* оштро замерено.

Светислав Стефановић је био познати и признати преводилац поезије са немачког, мађарског, а посебно енглеског језика; пред други светски рат преводио је и са старојеврејског, па је овај његов нови превод, утолико више, побудио пажњу међу савременицима.

Душан Матић се у *Нашој стварности*⁵⁵ захвалио "пријатељу Ајнштајна"⁵⁶, Стефановићу, на презентацији Дучеове књиге, констатујући, однекуд, како је њен преводилац "забасао", и како је "један редак и еклатантан пример интелектуалца чија мисаона и књижевна делатност није стварно никада била, и није ни сада у служби истине, лепоте и народа".

"Разумљив" је овај Матићев гнев. За Матића је Стефановић, пре свега, идеолошки противник. Исте године када у левичарској *Нашој стварности*, чији је оснивач тада илегална КПЈ, Матић објављује "Случај Светислава Стефановића", пред Судом за заштиту државе одвијао се други један *случај* случај Душана Матића, на коме је овај бивши надреалиста а тада ватрени поборник нове (социјалистичке) литературе, одговарао за своју промарксистичку активност.

Матић, тај будући добитник Седмојулске и награде АВНОЈ-а, у свом тексту видовито још истиче како је Стефановић, својим новим политичким ангажманом, починио "смртоносне скокове". На жалост, Матић није ни први ни последњи представник књижевне левице који сам себи додељује овакву улогу. Неколико година касније, почетком новембра 1944-те, други један надреалиста, Марко Ристић, на страницама београдске *Политике* предлаже да се, међу онима

⁵⁵ Душан Матић: "Случај Светислава Стефановића", стр. 171-174.

⁵⁶ Стефановићева прва супруга, Милана Бота, студирала је у Цириху, а њена најбоља пријатељица у то време била је Милева Марић, која их је упознали са Албертом Ајнштајном.

који су током рата стајали на супротној страни од његове, направи један инвентар "моралне лепоте", и да се пронађеним и обележеним кривцима одмери само једна, *једина праведна*, смртна казна.

"НЕМАЧКОНЕДИЋЕВСКИ КОМЕСАР СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ"

1

Немачка Фелдкомандантура је 16. маја 1941. године издала наредбу којом се забрањује рад свим удружењима на територији града Београда, као и забрану оснивања нових. Већ 19. маја, управа Српске књижевне задруге шаље једно писмо⁵⁷ немачкој Крајскокомандантури са молбом да се Задрузи, као најстаријој српској културно - просветној установи, омогући наставак рада. Међутим, дозвола је била добијена тек на пролеће наредне године, после формирања владе Милана Недића и немачког крвавог обрачуна са партизанима.

Дакле, следеће, 1942. године, министарство просвете и вера у новој, Недићевој влади, у складу са новом реорганизацијом, постаје надлежно и за Српску књижевну задругу. Министар Велибор Јонић суспендује рад дотадашње старе Задругине управе, предвођене председником Тихомиром Р. Ђорђевићем (после Ђорђевићевог одбијања да прихвати патронат министарства над дотад самосталном СКЗ), и, 4. јуна те године, издаје налог за формирање нове, тзв. Комесарске управе. За чланове ове управе Велибор Јонић именује Бранка Лазаревића, Тодора Манојловића, Драгутина Костића, Младена Ђуричића, Илију Ђукановића, Јеремију Станојевића и Светислава Стефановића. Комесарска управа преузела је дужност од дотадашње управе предвођене Ђорђевићем и члановима Јашом Продановићем, старим Стефановићевим знанцем, и Петром Петровићем, бившим државним саветником. Примопредаја дужности извршена је 12. јуна 1942. године.

Нова, Комесарска управа добија до тад незамислива овлашћења - поред управљања Задругиним радом и руковођења њеном, до тада, пет деценија стицаном имовином, преузима и надлежности четири укинута одбора: управног, надзорног, економског и књижевног, као и скупштине СКЗ, која, током рата, није одржала ни једну седницу. На првом састанку за председника је изабран др Светислав Стефановић, а за секретара Младен Ђуричић. Бранко Лазаревић⁵⁸ се није сложио са својим именовањем и одбио је да учествује у

⁵⁷ Књижевни архив СКЗ, Фонд Разно, Архива Комесарске управе 19421944.

⁵⁸ Лазаревић је Милану Трешњићу, тада мајору ОЗН-е, октобра 1944. године износио податке о томе ко је био сарадник окупатора на Дедињу, кога треба хапсити а кога не. ("Ослобађање Дедиња", *Круг*, 1999., бр. 8, стр. 62, нема датума; копија текста добијена од Пријезде Поповића.) Разговарали смо са Трешњићем на ову тему. Рекао нам је да Лазаревић није помињао имена, већ да је говорио уопштено.

раду ове управе, а недуго затим оставке подносе и Ђукановић и Ђуричић. На њихова места долазе Милан Терић и Боривоје Јевтић.⁵⁹

Занимљиво је да је министар Јонић, годину дана касније (17. јуна 1943.), оформио просветну комисију са задужењем да преконтролише дотадашњи рад Комесарске управе. Ова комисија утврђује низ неправилности, па на основу њеног извештаја, Јонић, крајем јула, доноси одлуку о смењивању целокупне управе, именујући и нове чланове, а за председника одређује Милоша Тривунца. Међутим, немачко посланство у Београду суспендује Јонићев налог и стара управа, са Стефановићем, наставља свој рад.

Стефановићево активно учешће у немачкој комисији за утврђивање совјетских ратних злочина у Украјини, у јулу 1943. године, вероватно су били поводи за немачку интервенцију. Стефановић је, крајем септембра исте године, ресорном министарству послао подужу листу (видети у *Документима*) у којој је, у име Комесарске управе, дао објашњење за све пронађене неправилности.

2

По наредби Главног Народноослободилачког одбора за Србију, односно његовог председника Благоја Нешковића, Ђуро Гавела је већ 27. октобра 1944. године, сачинио записник⁶⁰ о затеченој имовини у СКЗ и привремено преузео руковођење овом установом. Недуго затим, 18. новембра 1944., "Одељењу за цензуре" Врховног штаба, на његов захтев, достављен је списак књига које је Комесарска управа објавила, а др Душан Недељковић, председник "Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", 24. јануара 1945. године, од службеника Задруге тражи и добија на увид све записнике седница бивше Комесарске управе. Све је, наравно, смишљено рађено са циљем да се дотадашња управа прогласи издајничком и да јој се као таквој удари жиг срама.

У пролеће 1945. године, Ђуро Гавела добија нови задатак: овај пут бива задужен од АСНОС-ове просветне комисије да испита и утврди рад СКЗ током окупације. Гавела, наравно, већ унапред "зна" како треба обавити посао. У свом извештају⁶¹ о раду Комесарске управе, који је потом достављен и учесницима ванредне Задругине скупштине, одржане 22. априла 1945., Гавела записује да највећи део одговорности за њен рад сноси, а ко други него њен бивши председник, Светислав Стефановић. Закључак је извео на основу извештаја

⁵⁹ Ели Финци, у свом чланку "Разбојничка дружина у Српској књижевној задрузи", Борба од 31. децембра 1944., из само њему познатих разлога, не помиње Станојевића, Ђукановића и Терића.

⁶⁰ Књижевни архив СКЗ, Фонд Разно, Архива Ком. управе 1942-1944. Записник Ђ. Гавеле о затеченој имовини СКЗ, сачињен у присуству троје службеника СКЗ. (Чини се да је и Гавела (1907-1978) на "доказивању". Њега је Вилас, пре рата, квалификовао овако: "Уобичајено немаран, плитак и дрзак"; *Уметност и критика*, бр. 12, мај 1939., стр. 90., наслов "Мали Гавела о великом Кочићу".)

⁶¹ Ђуро Гавела: "Српска књижевна задруга под окупацијом", *Планета*, 1945., стр. 530.

Јонићеве комисије, сведочења Задругиних службеника и увида у књижевно и рачунско пословање.

Дотадашњу културну и књижевну оријентацију Задруге, по Гавели, Стефановић је тендециозно преокренуо и усмерио ка "Средњој Европи", односно немачкој култури и књижевности. Из чланака и интервјуа које је овај својевремено дао београдској штампи и радију, Гавела се посебно осврће на оне Стефановићеве реченице које говоре о блиским културним и историјским везама српског и немачког народа. То за њега представља довољан доказ да је председник СКЗ имао намеру да ову установу "постепено претвори у немачку књижевну задругу". Елементе за своју тврдњу Гавела проналази и у предговорима које Стефановић пише за поједина Задругина издања.

Чињеница је, пре свега, да ни једна објављена књига није идеолошки обојена. Од 72 откупљена рукописа, предвиђена за штампу, њих 10 се заиста односило на немачку књижевност. Ето чврстог доказа у корист Гавелине хипотезе. Међутим, за какву се то литературу и које ауторе опредељивао "немачко-недићевски комесар"? Гетеов *Фауст* и преводи Гетеове лирике, књига Ђоке Милојчића *Бизмарк и Србија*, Хауптманова *Роза Бернд* (у преводу Симе Пандуровића), *Нибелуншке песме* (превод Драгутина Костића), те још неки преводи немачких романа мање познатих писаца. Од свих ових рукописа штампано је свега дванаест књига, у два *Кола*, од чега немачку књижевност представља само један аутор - Гете.

Прва књига коју Задруга објављује у време окупације, у чувеном плавом повезу, у *Колу* 44, 1943. године, јесте књига "Село", аутора Стојана Новаковића (у редакцији Драгутина Костића). Друга књига, под бројем 302, јесте "Гетеова књига", са предговорима Светислава Стефановића и Тодора Манојловића, а у преводу Драгутина Костића. Следећа је "Лимунација на селу" Стевана Сремца, а 304-та по реду је књига "Чланци и есеји" Хенрика Барића (у редакцији професора Владимира Вујића). Књига под бројем 305 је ништа мање вреднија од претходних. Реч је о делу под насловом "Савремена српска приповетка", односно антологији коју су припремили Младен Ст. Ђуричић и Боривоје Јевтић. У овој књизи представљене су приповетке најзначајнијих српских приповедача између два светска рата: Десанке Максимовић, Владимира Велмар Јанковића, Момчила Настасијевића, Јована Палавестре, Растка Петровића, Милоша Црњанског, Бранка Ђопића и других. Књига број 306 такође је антологија, али песничка: "Нова антологија српске лирике I доба", у избору и редакцији Светислава Стефановића.

Прва књига наредног, 45-ог Задругиног *Кола*, објављена 1944. године, јесте наставак претходне: "Нова антологија српске лирике II доба", коју такође потписује Стефановић.⁶² Следећа је Шекспиров "Млетачки трговац" (у

⁶² Реч је о прилично слабој и недовршеној антологији (није штампано III доба).

Стефановићевом преводу⁶³), а број 309 је дело Јеле Спиридоновић Савић "Сусрети". Наредна, 310-та књига, јесу "Приповетке Момчила Настасијевића, 311-та је дело "Сељаков псалам", белгијског писца Феликса Тимерманса, и последња, под бројем 312, јесте књига есеја Тодора Манојловића "Огледи из новије српске књижевности".⁶⁴

Треба поново рећи да у то време без одобрења немачке цензуре није могла бити штампана ни једна једина књига, па су тако и издања Српске књижевне задруге зависила од позитивне или негативне цензорске оцене. Комесарска управа је знала да у своју издавачку делатност напосто мора да уврсти и нека од немачких књижевних остварења. Управо о тој цензури и пише Стефановић у писму упућеном ресорном министру Велибору Јонићу, 30. септембра 1943. године, констатујући да је она почела нешто брже него иначе да одобрава штампање Задругиних издања. А све то добрим делом и због Стефановићевих веза у Немачком научном институту и веза које је имао Хенрик Барић, један од сарадника СКЗ.

Можда је за нову, комунистичку власт, било неопростиво управо то што је Задруга имала намеру да објави и оне наслове и ауторе који су достојно представљали једну другу културу - српску! *Византија, Срби и Запад*, аутора Владимира Мошина, *Летопис попа Дукљанина*, *Избране приповетке Момчила Настасијевића*, *Дела Симе Матавуља*, *Есеји Симе Пандуровића*, само су неке од књига одређених за штампање. Међутим, за Гавелу оне су "доказ", јер "представљају нечасна дела подло скривена у књижевном облику".

Пишући у *Српском народу*, на Божић 1942. године, о јубиларних пола века постојања Српске књижевне задруге, Светислав Стефановић је посебно нагласио визионарство њених оснивача и дао, могло би се рећи, њену најбољу дефиницију: "Оснивачи су, свесно или несвесно, и врло срећном интуицијом, поставили најздравије темеље новом друштву, давши му значајно симболично како име тако и карактер. Национална по духу, задружна по организацији, својствена српском народу који је својим задружним духом и организацијом и дао основа свом културном и политичком животу. Књижевну улогу друштва замислили су, сасвим исправно, као рад на подизању књижевне културе, не ни чисто естетски ни забавно, него мисијски."

Говорећи о раду СКЗ у новим, ратним условима, Стефановић истиче следеће: "Задруга се враћа сад на оно место са кога је пре педесет година отпочела свој рад, у оквиру мале Србије. У основи и са истим задацима, само са

⁶³ За Стефановићев предговор ове књиге може се рећи да је помало обојен расним тоновима, а за књигу да је тенденциозно изабрана.

⁶⁴ Поједине књиге штампане у ова два Кола нису случајно одабране ("Село", "Лимунација на селу", "Сељаков псалам"). Ови наслови су у складу са Стефановићевим новим политичким визијама изнетим у његовом чланку "Изграђивање Нове Србије као сељачке државе", објављеном почетком 1942. године у *Српском народу*.

много већом одговорношћу пред садашњим и будућим генерацијама, и на истим темељима српске књижевне традиције."

Па у чему је то, онда, Стефановић "изменио културну и књижевну оријентацију Задруге"? Где то нове, комунистичке власти препознају Стефановићев "неродољубив и издајнички посао"? Истина, Комесарска управа и њен председник се нису баш увек придржавали Задругиних Правила и Пословника о раду. Али, време је било ратно, услови за неки иоле нормалан рад тешки, а, у таквим приликама, мењање појединих шаблона у *ходу* било је неминовно.

Циљ будућих Задругиних издања, по речима њеног председника⁶⁵, треба да буде усмерен првенствено према српском селу. Стефановић је такође желео да својим састављањем *Антологије новије српске лирике*, подељене у три књижевна доба, рехабилитује поједине српске песнике (Лазу Костића, Диса) који су, по њему, "обзиром на своју вредност, били запостављени". У плану је имао и израду једне "Историје српске књижевности".

Дакле, у тим тешким, неизвесним и дугим ратним месецима и годинама ваљало је спасавати и чувати оно што се спасити и сачувати могло. Рад Српске књижевне задруге и других културних и просветних установа морао је и требало је да буде настављен. Јасно је да је у питању био не само физички него и духовни опстанак једног народа. То је, вероватно, имала на уму и претходна управа када је од немачке окупационе власти, већ у мају 1941. године, тражила одобрење за наставак свог рада. Стефановић је, како смо видели, био свестан улоге коју је Задруга имала, али и своје улоге у њој. Исход рата био је неизванстан, али за њега то као да и није било ни важно ни пресудно.

Он је могао почетком октобра 1944. године да, као и многи други, напусти Београд и оде из земље. Остао је наивно верујући да ће они који су под туђим знамењима опкољавали Београд имати разумевања за његов рад. По речима Саве Јанковића, један од најближих Стефановићевих пријатеља, Владимир Вујић, је, пред само "ослобођење", узалуд покушавао да наговори Светислава да напусти Београд. "Ја немам чега да се плашим", одговорио му је Стефановић. "Нисам ништа урадио за време рата што би могло да ме, на било који начин, оптерети".

3

Када је реч о економској политици Задруге, Комесарској управи, а нарочито њеном председнику, такође је уписано у неопростив грех кршење Задругиних Правила и Пословника. Не упуштајући се дубље у финансијско пословање СКЗ за време окупације, навешћемо податке о стању њене благајне на дан 13. јуна 1942. године, дакле у време када је извршена примопредаја између старе и нове управе:

⁶⁵ "Српска књижевна задруга наставља своју мисију..." (интервју са Светиславом Стефановићем), *Српски народ* бр. 47, 4. децембар 1943., стр. 12.

- 1) У готовом новцу _____ дин. 26 359, 50
- 2) На уложеним књижицама (капитал СКЗ) _____ дин. 1 020 424, 50
- 3) 23 књижице разних фондова _____ дин. 699 075, 00
- 4) Задужбина Косте Јелића:
 - а) У готову _____ дин. 7 593, 50
 - б) На уложеним књижицама _____ дин. 204 798, 30.

укупно: _____ дин. 1 958 250, 80

Погледајмо сад стање благајне СКЗ на дан 26. октобра 1944. године, када су службеници нове власти извршили попис:

- 1) У готовом новцу и привременим признаницама __ дин. 229 063, 93
- 2) На уложеним књижицама (капитал Српске књижевне задруге) _____ дин. 880 199, 00
- 3) На 23 књижице разних фондова _____ дин. 732 650, 00
- 4) Задужбина Косте Јелића
 - а) У готову _____ дин. 2 597, 25
 - б) На уложеним књижицама _____ дин. 35 235, 00

По одбитку задужења код СКЗ __ дин. 12 000, 00

Укупно (са одбитком) _____ дин. 1 867 745.

За две године и три месеца, Комесарска управа је, по нашем рачуну, у ратним условима, направила мањак⁶⁶ од 90505 динара и 62 паре.

Довољно за "издајство" и једну смртну пресуду.

4

На првој послератној седници новог управног одбора Српске књижевне задруге, одржаној 4. маја 1945. године, Јаша Продановић (тада потпредседник нове, федералне владе) је за председника овог одбора предложио књижевника Вељка Петровића. Овај предлог подржали су и нови чланови одбора, именовани 22. априла на ванредној скупштини добротвора СКЗ: Иво Андрић, Исидора Секулић, Божидар Ковачевић, Ђуро Гавела и Јован Поповић. Нова управа је подржала све одлуке садржане у резолуцији коју је донела поменута ванредна скупштина. Једна од најзначајнијих одлука је свакако и она која ратна издања Комесарске управе проглашава ништавним, односно одлука којом

⁶⁶ На заседању ванредне скупштине СКЗ, 22. априла 1945., констатовано је да Задруга нема дуга.

књиге 44-ог и 45-ог *Кола*, од броја 301 до броја 312, морају поново да буду штампане, овај пут с новим ауторима и под новим насловима.

Прва књига коју је Српска књижевна задруга штампала после рата, објављена је 1947. године. Ова књига, под бројем 301, јесте прво "репринт" издање поништеног 44-ог *Кола*. Реч је о збирки изабраних приповедака о НОБ, под насловом "Кроз борбу и страдања". Прва прича у овој књизи јесте "Ћилим" Иве Андрића, а затим следе приче Исидоре Секулић, Душана Матића, Вељка Петровића, Божидара Ковачевића, Меше Селимовића, Десанке Максимовић и других. Књига има и посвету: "Ову прву књигу којом обнавља и продужава свој рад, Српска књижевна задруга посветила је страшним и светлим данима НОБ-а и страдања из којих су пошли путеви којима српски народ, у чврстој, нераскидивој заједници са осталим нашим народима, креће у лепшу будућност". Следи, затим, и још пет других књига као и комплетно 46-то *Коло* са шест потпуно нових остварења и, наравно, новом годином издања.

Српска књижевна задруга, дакле, већ више од пола века има два *Кола* под бројем 44 и два *Кола* под бројем 45. Случај, свакако, без преседана. Међутим, ових дана, догађања у некадашњој земљи "Страдији", из "времена чуда", а везана за СКЗ, коначно су приспела на дневни ред. У јуну 2002. године одржана је редовна 91-ва Скупштина Српске књижевне задруге на којој је обележено и 110 година постојања ове угледне културнопросветне установе. Управни одбор СКЗ је, том приликом, једногласно предложио, а Скупштина једногласно усвојила, предлог да се "скине забрана и идеолошка анатема са Задругиних издања објављених у време Другог светског рата, и да се та издања учине равноправним са другим њеним издањима". Одлука, сигурно, хвале вредна. Али, оно што ипак баца сенку и на ову историјску одлуку јесте чињеница да ни управни одбор ни Скупштина нису разматрали политичку позадину целог случаја. Дакле, рехабилитоване су књиге, али не и некадашња Комесарска управа Српске књижевне задруге.

Да ли се то још увек чекају нека друга времена и неки други људи?

Узгред, 27. новембра 2002. године, на свечаној академији одржаној у част 110 година СКЗ, актуелни председник ове установе, др Славенко Терзић, у својој поздравној речи ни једном није поменуо ни некадашњу Комесарску управу ни њеног председника, Светислава Стефановића, бар не у оном делу који је пренела наша штампа.

*

Београдски Центар за унапређивање правних студија (ЦУПС) је у новембру 2002. године представио модел тзв. "Закона о рехабилитацији" политичких осуђеника и кажњеника. Овим прописом би, самим његовим ступањем на снагу, по аутоматизму, "биле рехабилитоване све жртве политичких и идеолошких прогона и погрома, и лица која су кажњена без спроведеног поступка или по основу спроведеног административног или обичног управног поступка". Рехабилитацијом је обухваћен период од 29. новембра 1945. године, па све до ступања на снагу закона који предлаже ЦУПС.

Дакле, време од 20. октобра 1944. до 29. новембра 1945. године, време у коме је, најчешће, без суда и суђења, у Србији ликвидирано ко зна колико хиљада људи, за фамозни ЦУПС, једноставно, не постоји! А ево и "ваљаног" правног разлога: 29. новембар 1945. године је датум када је званично установљена нова држава, а слично се у таквим случајевима поступило и у другим земљама у транзицији. (!?)

Иначе, ЦУПС-ов модел поменутог закона, изузев врло малих правно процедуралних разлика, по својој суштини и садржини, одговара "Предлогу закона о рехабилитацији" који чека на усвајање у Савезној скупштини. Овим законом је, између осталог, "остављено жртвама да се саме изјасне да ли желе да буду рехабилитоване или не"?! Такође, остављен је рок од две године за подношење захтева за рехабилитацију "онима који су кажњени, њиховим блиским сродницима или правним заступницима". Предложени закон још предвиђа да и Јавни тужилац, али и надлежни суд, могу да по службеној дужности обнове поједине поступке или да затраже примену других "правних лекова".

Надамо се да ће посланици Савезне скупштине имати довољно свести и савести да се и време од 20. октобра 1944. до 29. новембра 1945. године уврсти у поменути "Предлог закона о рехабилитацији", уколико га овај не садржи.

"ЈОНИЋЕВ САВЕТОДАВАЦ..."

Ни јагњаци доста да вуци буду сити.
(Из песме *Немоћ добра* Светислава Стефановића.)

И овај наслов позајмљен је из Стефановићеве оптужнице, објављене у *Политици* и у *Борби* крајем новембра 1944. године. Зашто војни тужилац, ако га је у овом случају уопште и било, за своју тврдњу није поднео бар један валидан доказ? Или је сâмо жигосање, тај добро познати комунистички обичај и метод у обрачунима са идеолошким противницима, та увертира у хајку а после и у лов на људе, било довољно за конструкцију једне смртоносне лажи.

У чему се онда огледа Стефановићева наводна кривица? Познато је да он током II светског рата није носио војну униформу, нити је на било који други начин био одговоран за злочине почињене у Београду, па, наравно, ни за оне у којима су страдали поједини српски књижевници. Шта више, зна се да је помагао једног комунисту! Реч је о новинару Душану Радосављевићу, послератном партијском новинарском уреднику, иначе предратном пријатељу Стефановићевог сина Павла. "Видиш да је шкрофулозан, и жена му је болесна, живе у влажном стану", рекао је "Јонићев саветодавац" зачућеном Павлу.⁶⁷

За нешто више од две године рада у управи Српске књижевне задруге, Стефановић је углавном живео повучено у кругу своје породице. Повремено је давао интервјуе локалној штампи, а имао је и неколико предавања на радио

⁶⁷ "Са писцима и о писцима међуратним", разговарао Драгољуб С. Игњатовић, *Институт за књижевност и уметност*, 1992., стр. 75.

Београду.⁶⁸ Међутим, читава та активност се односила само и искључиво на његов рад у СКЗ. Исто се може рећи и за Стефановићеву сарадњу са Велибором Јонићем. То је била нужна сарадња између предводника једне угледне, националне, културно-просветне установе и његовог ресорног министра. Поновимо да је Јонић, средином 1943. године, због наводних неправилности у раду, покушао да смени Стефановића са места председника и да на његово место устоличи Милоша Тривунца, професора германистике и члана Немачке академије наука у Минхену. Зашто би то министар Јонић уопште учинио свом "саветодавцу"? Иначе, њих двојица познавали су се још од пре рата, у време док је Стефановић активно суделовао у раду Љотићевог Збора, чији је генерални секретар био Велибор Јонић.

Као што смо већ рекли у претходном наслову, Управа СКЗ је за све оне књиге које је имала у плану да објави, на основу свог годишњег плана и програма (у *Поучнику*, *Забавнику* и *Колу*), претходно морала да тражи и добије сагласност од немачке цензуре. То је била неминовност. Стефановић је преко својих веза у Немачком научном институту и колеге Хенрика Барића настојао да сви предвиђени наслови добију потребно одобрење. Међутим, понекад то није успевало, чак ни за оне књиге које су у предратној Југославији, од представника социјал-марксистичке литературе⁶⁹, проглашаване за апотеозе фашизму. Такав је случај и са Велмар Јанковићевом драмом *Државни непријатељ бр. 3*.

Од оних аутора чије су књиге објављене у једном од два *Кола*, као и од оних аутора чија су дела предвиђена за штампу (укупно 72), Задругина управа је, како је то иначе обичај и правило, претходно морала да тражи њихову сагласност и одобрење, што је још било пропраћено и одговарајућим уговором. За дела оних писаца који више нису били живи одобрење је тражено од чланова њихове породице, или легитимних наследника. Међутим, било је и оних књижевника који нипошто нису хтели да своја дела угледају објављена у Задругиним издањима, и којима такав став није замеран, нити су они због тога прогањани.

Иво Андрић је, писмом упућеним из Сокобање, 18. септембра 1942. године, обавестио Стефановића да не жели да и једна од његових приповедака уђе у замишљену *Антологију савремене српске приповетке* (састављачи Младен Ст. Ђуричић и Боривоје Јевтић), с образложењем да би се "... у нормалним приликама, разумљиво, одазвао овоме позиву. Данас ми то није могуће, јер у садашњим изузетним приликама не желим и не могу да учествујем ни у каквим публикацијама".⁷⁰

⁶⁸ Једно од предавања одржано је под насловом "Улога и задаци СКЗ"; Књижевни архив СКЗ, Записник састанка Ком. управе од 15. јуна 1942.

⁶⁹ Ђорђе Јовановић: "Фашизам на позорници", објављено у *Књижевном савременику* 1936., прештампано у Јовановићевој књизи "Студије и критике", *Просвета* 1949., стр. 256.

⁷⁰ Књижевни архив СКЗ, Фонд преписка са писцима; писмо Иве Андрића Светиславу Стефановићу. Када су прилике постале нормалне, 1945., Андрић постаје чланом

И одговор Исидоре Секулић је негативан: "Позиву се не могу одазвати јер немам оно што вама у Задрузи треба. Моја белетристика није прича. Оно што је највише прича, *Кроника паланачког гробља*, дугачко је, једном доминантом држано, и издато од Књижевне задруге других времена."⁷¹

"Сматрао сам за своју дужност", пише Стефановић у одговору Исидори Секулић, "да Вам упутим позив за учешће у Задругиној антологији и као једној од сарадница Задруге због *Кронике* коју Вам је Задруга издала. После Вашег одговора и противно Вашој жељи, наравно да се ништа неће учинити".⁷²

Милан Кашанин, у то време управник Музеја кнеза Павла, је писмом од 25. маја 1943. године Стефановићу потврдио пријем његовог "изванредно љубазног писма" од претходног дана, обавестивши га, такође, да не жели да и једна од његових приповетки уђе у предвиђену *Антологију савремене српске приповетке*⁷³.

Да ли су због оваквог свог легитимног става Андрић, Секулићева или Кашанин прогањани у време окупације? Да ли је било ко од њих, Стефановићевом заслугом, свој живот завршио у бањичком логору или на јајиначком стрелишту?

Узгред, и Андрић и Исидора су последњег дана децембра 1944. године, у просторијама Српске књижевне задруге, постали чланови новооснованог "Удружења књижевника који живе у Београду". Један од основних услова, уједно и прво правило овог удружења, био је да нови чланови потпишу да "стоје на линији НОБ-а", као и да ће радити на "рашчишћавању књижевних питања".⁷⁴

Управног одбора СКЗ који потврђује, благо речено, низ некњижевних одлука, донетих претходно на ванредној скупштини добротвора СКЗ.

⁷¹ Књижевни архив СКЗ, Фонд преписка с писцима; писмо Исидоре Секулић упућено из Београда Светиславу Стефановићу, 16. октобра 1942. И Секулићева, која је, некада била заљубљена у Стефановића, постаје чланом поменутог послератног Управног одбора СКЗ. Она је и један од аутора Резолуције ванредне скупштине СКЗ, од 22. априла 1945., којом се, између осталог, осуђује рад Комесарске управе, Стефановић проглашава издајником, а објављене књиге предлажу за рециклажу.

⁷² Књижевни архив СКЗ, Фонд преписка са писцима; писмо Светислава Стефановића Исидори Секулић, недатирано, 1942.

⁷³ Књижевни архив СКЗ, Фонд преписка са писцима; писмо Милана Кашанина.

⁷⁴ Милован Ђилас у својој књизи *Власт и побуна* (стр. 49.) пише како је 1951. године на калемегданском платоу била приређена изложба о устанку 1941. На једној од изложених увећаних фотографија било је и потписивање приступања Тројном пакту. Цветковић и Рибентроп потписују а у позадини стоји југословенски краљевски амбасадор у Берлину Иво Андрић. Андрић је дошао до Ђиласа и замолио га да фотографија буде уклоњена ("Људи ме препознају, ишчуђавају се, не схватају", рекао је Андрић). Ђилас је интервенисао и слика је била скинута. Међутим, неколико година касније, у време Ђиласовог пада с власти, Андрић одбија да прочита рукопис Ђиласове књиге *Нова класа*. Није то учинио ни на молбу Десанке Максимовић.

Узгред, када је крајем шездесетих година САНУ одлучивала да у своје редове прими, за редовног члана, Милоша Црњанског, академик Иво Андрић се успротивио рекавши како то није по правилима јер се прескаче звање дописног члана. Црњански никада није постао српским академиком. Постоји и прича како је Црњански, по

Можда је војни тужилац I корпуса НОВЈ у Стефановићевом тексту "Изграђивање Нове Србије као сељачке државе", штампаном у Јонићевом *Српском народу*, на Божић 1942. године, пронашао извесне елементе за своју фамозну тврдњу. Ево шта Стефановић пише о *гоњењу*: "Нова Србија својим бившим држављанима, који су се ставили или се стављају у службу тим њеним непријатељима и упропастителјима, треба да анулира држављанство и сва права која су с тим скопчана". Одузимање држављанства, које предлаже Стефановић, није ни мало безазлена ствар. Лењин је негде записао како му је прогонство теже падало и од саме робије. Ипак, има ли у овим Стефановићевим речима и трага позиву на сурове обрачуне са свима онима који су се, у то ратно време, определили за другу страну? Има ли претњи и позива на *истребљење*, као што их је било у комунистичкој штампи за сво време рата, а нарочито у Београду после 20. октобра 1944. године?

Петар Стамболић је, на страницама партизанског *Гласа*⁷⁵, у пролеће 1944-те, крајње прецизан и јасан: "Запамтиће сва издајничка пискарала који су своја пера умаkali у српску крв. Нека их нико и ништа не може сакрити, до црна земља." Стамболић није усамљен. Са истог и других места слично су поручивали и други предводници револуције, па, како ћемо видети, и књижевници попут Ђорђа Јовановића. Посебна су "прича" они писци који су након "ослобођења", на страницама београдске штампе, своја пера претварали у крвави мач.

Подсетимо још да су свим оним истакнутим књижевницима који су се налазили ван земље, било у избеглиштву, заробљеништву или дипломатској служби, уколико би одбијали да признају нови, Титов поредак, власти одузимале држављанство и проглашавале их издајницима. За оне који су били избегли, па заслугом "савезника" изручени, поступак је унапред био јасан - смртна казна. Такав је био случај са Јездимиром Дангићем.

И још неколико речи о *гоњењу*. На првој ванредној скупштини Српске књижевне задруге, одржаној 22. априла 1945., књижевник Божидар Ковачевић прочитао је резолуцију⁷⁶ у којој се осуђује рад Комесарске управе СКЗ, а њени чланови жигосу као издајници. Светислава Стефановића је посебно означио као "кажњеног издајника". То, наравно, није све. Резолуцијом је, између осталог, било предвиђено да се из чланства Задруге заувек бришу чланови Комесарске управе, као и сви њени добротвори у време окупације, да сви књижевници врате добијене хонораре⁷⁷ а да се књиге, штампане у два

повратку у земљу, покушавао да покрене "Случај Стефановић". Међутим, и у високим књижевним круговима и код власти, за такав подухват није нашао праве саговорнике.

⁷⁵ Петар Стамболић: "Смртна казна за ратне злочинце", *Глас*, бр. 3, март 1944., стр. 8. Чланак је потписан иницијалима "С. К."

⁷⁶ Видети у *Документима* записник ванредне скупштине СКЗ.

⁷⁷ На другој седници управног одбора (24. јуни 1945.), секретар Божидар Ковачевић извештава да су вратили цео хонорар, или почели да враћају у ратама: Десимир Благојевић, Десанка Максимовић, Боривоје Недић, Владимир Мошин, Миливоје Ристић,

Задругина кола, исеку и претворе у стару хартију. Некадашњи Стефановићев пријатељ Вељко Петровић, човек кога је Стефановић својевремено, на велика врата, увео у београдски књижевни круг, и кога ни на свом предавању у новосадској православној црквеној општини, у марту 1943. године, није заборавио да истакне и похвали, подржао је текст резолуције, нагласивши: "Поштовани задругари, чули сте ову резолуцију која ће остати у историји наше драге Задруге као једна тешка али, у исто време, једна светла ствар".⁷⁸

"ЧЛАН НЕМАЧКЕ КОМИСИЈЕ ЗАКЛЕВАТАЊЕ СОВЈЕТСКЕ ВЛАСТИ У ВЕЗИ СА НЕМАЧКИМ ЗЛОЧИНИМА У ВИНИЦИ"

У јулу месецу 1943. године, чланом међународне комисије за испитивање и утврђивање ратних злочина, формираној по немачком налогу, силом прилика постао је и др Светислав Стефановић. Он је пре рата имао богату медицинску праксу. Као војни лекар, учествовао је у Балканским и у I светском рату, један је од оснивача и дугогодишњи председник Југословенског и Српског лекарског друштва, а средином тридесетих година био је и директор београдског општинског санитета, више пута одликован највишим државним одличјима, па су све ове чињенице, као и његово германофилство, вероватни поводи за ово учешће. Поменути комисију сачињавали су још и други стручњаци различитих професија, из бројних земаља - лекари, новинари, професори универзитета, па чак и свештеници.

Задатак ове комисије био је да испита и утврди истинитост совјетских навода по којима су Немци били одговорни за погубљење више хиљада људи у Катинској шуми, у близини града Виноце и реке Буг, у Украјини. Разлоге за овакав немачки ангажман можда би требало потражити у варљивој ратној срећи, која је на источном фронту и у северној Африци Немцима све више окретала леђа. До почетка лета 1943. године, англоамеричке јединице стациониране у Алжиру и у Мароку, завршиле су чишћење целе северне Африке од италијанско-немачке војске, а у јулу месецу искрцале се на италијанско острво Сицилију. Управо у то време одиграла се и једна од највећих битака на руском фронту, Курска битка, коју Немци губе а совјетске

Живко Спасић, Јела Спиридоновић Савић, Никола Трајковић, Боривоје Јевтић и Младен Ст. Ђуричић; Архив СКЗ, Записник састанка управног одбора од 24. јуна 1945.

⁷⁸ Петровића је у победничку колону одвела једна његова песма коју је испевао против "Дражиних кољаша". Носиоцима нове власти се придружује готово из истих разлога као и Марко Ристић. По сведочењу Петровићевих пријатеља њему као да су једино важне биле његова књижевна промоција и материјална сигурност. Пре рата је из руку кнеза Павла примио Ленту Светог Саве, а после рата из руку Јована Веселинова кључеве од раскошне виле.

оружане снаге започињу своје наступање ка западу. У таквој ситуацији Гебелсов пропагандни штаб настојао је да европској и светској јавности Црвену армију прикаже као дивљу, злочиначку хорду, а рат сила Осовине против такве армије оправданим.

Светислав Стефановић је о овом свом путошћу, у једну од тада окупираних совјетских република, оставио драгоцено сведочење објављено крајем јула 1943. године у београдском листу *Српски народ*. У чланку под насловом "Поука и порука из Виноце", *винички песник*, како га је мало доцније оквалификовао Ели Финци, пише да је масовно убијање вршено, по мишљењу судскомедицинских стручњака, по старости дрвећа и другог растиња на гробовима, и по другим документима, 1937. и 1938. године. Дакле, пре уласка немачких трупа на ову територију, 22. јуна 1941. године.

Када је комисија завршила свој рад и резултате изнела у јавност, пољска избегличка влада, стационирана у Лондону, уложила је званичан протест код совјетске владе, после чега је уследио и прекид дипломатских односа између Пољске и СССР.

За ископавање плитких гробова у густој Катинској шуми, из којих су вирили делови људских тела, Немци су употребили пет стотина руских ратних заробљеника. Помоћник главног тужиоца Совјетског Савеза, пуковник Покровски, изнео је на нирнбешком процесу "званичне доказе" руске специјалне комисије која је, у међувремену, испитала околности под којима су вршена стрељања, и утврдила, наводно, да је злочин над заробљеним пољским официрима и војницима извршила немачка војна установа, прикривена под именом "Штаб 537 батаљона за изградњу", којим су командовали оберлајтнант Рекс и лајтнант Хоп. Покровски је одлучно одбио и саму помисао да је стратиште заправо дело јединица Црвене армије. Један од изнетих совјетских доказа био је да су жртве убијане из пушака немачке производње, и да су код њих пронађени лични документи на којима се јасно виде датуми, као и година издавања 1941-ва.

Међутим, после вишегодишњих истраживања, започетих 1987. године, заједничка пољско совјетска комисија установила је да су масакр ипак починиле трупе црвене армаде над елитом заробљених пољских официра и војника, након совјетске окупације дела пољске државе, у јесен 1939. године. Злочин је извршен у пролеће 1940., а број пострадалих већи је од петнаест хиљада.

И Милован Ђилас пише о овом злочину. И, посредно, о Стефановићу.

У листу *Нова Југославија*, штампаном на Вису у пролеће 1944. године, особа са партијском књижицом број 3, објављује чланак под насловом "Поводом Катинског злочина",⁷⁹ у којем се позива и на Стефановићев запис из *Српског народа*. Ђилас, наравно, није у недоумици када су у питању стварни

⁷⁹ *Нова Југославија*, бр. 1, стр. 22. Чланак је објавио и московски радио "Слободна Југославија".

починиоци масакра. А ево како и којим речима квалификује чланове комисије и Стефановића: "Скупили су (Немци) некакву новоевропску глајхшалтовану комисију, од познатих хитлероваца. Из изјава појединих чланова комисије, види се да посао комисије није био у утврђивању криваца, него у псовању бољшевика. Тако су чланови комисије дали махом овакве изјаве: нас не чуди овај злочин бољшевика, јер су они радили и горе ствари; само је бољшевизам могао то да уради; никакво чудо што нова Европа мора да се згражава и тд. Свакоме ко иоле прозире смисао хитлеровске пропаганде, из извештаја те комисије и изјава њених чланова било је јасно да су злочин извршили Немци".

Није ли овим судбина Светислава Стефановића била дефинитивно запечаћена?

Стефановићево учешће у истрази и стављање његовог потписа на документ истражне комисије у коме се тврди да се у Катинској шуми заправо ради о још једном од низа стаљинистичких злочина, били су додатни тег на Стефановићевој ваги живота и смрти. По свему судећи, и увек будни Беријин НКВД, који је после 20. октобра 1944. године у Београду, једно време, имао своје испоставе, па чак и затвор, уписује Стефановићево име на свој "чорниј" списак.

И опроштаја нема.

ЛЕТОПИС НАЈАВЉЕНЕ ОСВЕТЕ

СЛОВО ЂОРЂА ЈОВАНОВИЋА

"... У име слободе и правде нашег народа, заклињемо се да ћемо дисциплиновано, упорно и неустрашиво, не штедећи своју крв и животе, водити борбу до потпуног уништења фашистичких освајача и свих народних издајника".⁸⁰

Овако гласи део заклетве коју је, приликом ступања у Космајски партизански одред, положио књижевник Ђорђе Јовановић (1909-1943). Занимљив је други део ове заклетве у којој се термин "народни издајници", по већ устаљеној и провереној методи из доба Октобарске револуције, користи као синтагма иза које се, камуфлирана, крије права одредница: идеолошки противници. Овом методом Јовановић ће се често и ревносно служити у означавању појединих еснафских колега. Наравно, не било којих. Одабир за фарисејско жигосање вршен је само у оним случајевима у којима је "мета" угледна, књижевно остварена, утицајна: Црњански, Велмар Јанковић, Драгиша Васић, Пандуровић, па и владика Николај Велимировић, само су нека од имена

⁸⁰ Војин Ђурашиновић Костја: "Стазама пролетерским", Просвета 1961., стр. 135.

са Јовановићевог црвеноцрног списка. Овај својеврсни ритуал он је, у својим књижевнокритичким текстовима, у бројним листовима и под различитим псеудонимима, понављао од средине 1935. године, када ступа у редове социјалне литературе, па све до почетка II светског рата и на нашим просторима. После 7. јула 1941. у његовим новим чланцима отпочиње својеврсна хајка, док су за лов на прокажене људе, кад су се за то указали и време и прилике, били одређени други.

Зашто Јовановић оставља своје надреалистичко друштво и, слично Арагону, прелази у други табор на ортодоксну књижевну левицу и у службу Коминтерне? У писму послатом Марку Ристићу⁸¹, 27. јула 1935. године, из затвора у Лепоглави, где се налазио на издржавању трогодишње робије, политички осуђеник број 1720, Ђорђе Јовановић, пише како је своја књижевна опредељења променио захваљујући "друговима", који су га "уверили" у исправност како својих политичких тако и литерарних назора. Ристић је вођа и главни идеолог, у то време већ угаслог, југословенског надреализма, и човек од кога је, по речима Рада Драинца, Јовановић све научио, и то је вероватни повод његовом писму. "Данас, док фашистички пси реже по свим кутевима Европе", пише даље Јовановић Ристићу, њему не преостаје ништа друго него да дефинитивно раскрсти са надреализмом. "Да сам био надреалиста не стидим се ни мало. Лако је могуће да бих без њега био данас неко опскурно фашистичко клеветало".

Ели Финци је пун разумевања за овакав став. У предговору Јовановићеве књиге *Против обмана*⁸², он пише и открива како је Јовановић био свестан да се идејна стремљења не могу и не смеју одвајати од уметничких. Стапањем ова два различита појма у један, Јовановић и Финци, и не само они, добијају чудну мешавину у коју су ревносно умаkali своја уметничка пера.

Наравно, не случајно.

То је и време када представници покрета социјалне литературе, односно новог реализма као њеног наставка (већином чланови КП, и све по угледу на слична дешавања на литерарној позорници у Совјетском Савезу), видећи у себи врховне и једине арбитре, увелико негирају улогу и вредност књижевног наслеђа, критикујући, уједно, оне савременике који су од њих били идеолошки далеко, па чак и оне који су остајали неутрални: "Слуге", "лакеји", "књижевници угашене савести", само су поједине од многих етикета којима се поштапају у недостатку правих аргумената.

У исто време док Јовановић кореспондира са Ристићем, стотинама километара даље, у Москви, вођство КПЈ прихвата основне ставове и директиве III конгреса Коминтерне (одржаног од 25. јула до 20. августа 1935. године.), између осталих и оне који се односе на активније деловање и утицај партије у друштвеном и јавном животу. У том смислу предузете су и мере за већу

⁸¹ Марко Ристић: "Предговор за неколико ненаписаних романа", *Просвета* 1953., стр. 123.

⁸² *Просвета*, 1951., стр. 12.

инфилтрацију партијских кадрова и у доменима културе и просвете. Партија је пре свега од књижевника захтевала да буду "војници" у борби против легалног друштвеног система краљевине Југославије, како својом писаном речју тако и учешћем у јавним манифестацијама.

И Ђорђе Јовановић схвата и прихвата своје ново место и своју нову улогу, и овај пут, уместо надреализма, гушећи у себи сопствене књижевне афинитете, ступа у редове оних који су сматрали да уметност треба да служи, пре свега, револуционарним циљевима.

Вратимо се Светиславу Стефановићу, човеку са врха Јовановићеве листе.

Ђорђе Јовановић још је далеке 1936. године⁸³ указивао на Стефановићев "лавез", записавши како је овај своју лирику, тачније "лирско цвилење", захваљујући новом политичком усмерењу, и заједно са Црњанским, претворио "у лавезфашистичког чопора".

Јовановић није само књижевни критичар, он себи понекад додељује (попут Душана Матића) и улогу судије. У једном од ратних бројева партизанског *Гласа*, у тексту под насловом "Штука култура" (асоцирање на немачке авионе), објављеним почетком 1943. године,⁸⁴ он је све оне који се у Београду, током окупације, ангажују у разним институцијама културе, назвао "нарочитим олошем" и "најнаказнијом пасмином српских изрода". За Јовановића то је ангажовање просто несхватљиво, али и неопростиво, јер "све тековине српске културе могу једино да служе нашој народноослободилачкој борби". Чак и неутралност за њега представља издају, а свако ко правда своје неучествовање на страни за коју се управо он определио, за Јовановића је довољно за оптужбу и осуду. Поред Станислава Кракова, Милоша Ђурића, Николе Трајковића, Јовановић прозива, и потенцијалним издајницима означава, и двојицу бањичких логораша, своје некадашње колеге из предратног надреалистичког а потом и социјалног круга, Александра Вуча и Душана Матића.

За Ђорђа Јовановића Светислав Стефановић је, и у *Гласу*, омиљена тема. Његов дугогодишњи уметнички рад сврстава на маргине српске књижевности, проглашава га осредњим лиричарем, "бедним привеском издајничких клика гнусног старкеље Недића" и, наравно, и опет, издајником. Чиме је то Јовановић испровоциран? Сада већ комесар Космајског партизанског одреда, Ђорђе Јовановић замера Стефановићу што је пристао да у оквиру министарства просвете и вера заузме челно место у Комесарској управи Српске књижевне задруге. Оптужбе ређа једну за другом, да би на крају Стефановићу, том "овејаном олошу", али и другима, поручио да ће, слично Његошевим потурицама, "бити истребљени"!

⁸³ Ђорђе Јовановић: "Фашизам на позорници", *Књижевни савременик*, 1936., и књ. "Студије и критике", *Просвета* 1949., стр. 256.

⁸⁴ Ђорђе Јовановић: "Штука култура", *Глас* бр. 12, јанфеб. 1943., стр. 46.; *Борба* бр. 12, 26. новембар 1944., стр. 2 (скраћена верзија); "Студије и критике", стр. 291 (скраћена вер.).

"Па докле та вечита борба човека против човека?! Где је ту трунка оног склада међу сферама, оне козмичке хармоније о којој песници сањају од почетка света!", запитаће се Светислав Стефановић у својој драми *Кућа тамних сенки*, 1927. године.

Постоји још један могући повод Јовановићеве нетрпељивости. Током једног од предратних истражних поступака који су вођени против њега пред Судом за заштиту државе, Јовановић се, по сведочењу својих партијских колега, "слабо држао на полицији", због чега је био и искључен из партије. Предстојао му је, потом, један дуг и тежак пут доказивања. И када је почео рат, у партизанима, он још није сасвим задобио поверење својих другова, па је своје четовање започео као обичан редов, да би, доцније, напредовао до помоћника митраљесца. У сукобима са Немцима и љотићевцима, док су свуда наоколо фијукала смртоносна танад а његови саборци пуцали лежећи из бусија, он је, једини, остајао незаклоњен. Чак и кад је био произведен у политичког комесара, његово чланство у партији није било обновљено.

Ђорђе Јовановић је страдао 1943. године подно родног Космаја. По сведочењу његових сабораца он је своју смрт и наслућивао: "Ко иде у револуцију, а мисли да остане жив, тај је луд."⁸⁵

Један од послератних српских књижевних критичара, Радомир Константиновић, у својој књизи *Биће и језик VII*,⁸⁶ овако оцењује свог колегу Светислава Стефановића: "Он је под окриљем нацистичких убица и паликућа, доживљавао свој човечански крај, убеђен да је, најзад, у свеопштем крвопролићу, дошло време да се изврши *ревизија вредности* и да се њему ода заслужено а дотле ускраћивано признање". Иначе, "човечански крај" на који се овде мисли доживеће сви они који Стефановића шаљу на губилиште.

СЛОВО МАРКА РИСТИЋА

Колико је књижевник Марко Ристић (1902/1984), обојен другом идеологијом и са позиција нове, тек стечене, власти, октобра 1944. године, био "убеђен" да је дошло време да се изврши, овај пут, не *ревизија вредности*, већ обрачун на живот и смрт са појединим дојучерашњим колегама?

У даљем тексту ћемо само овлаш изнети неколико података који, на особен начин, говоре о могућим поводима и разлозима Ристићевог послератног салта.

⁸⁵ "Стазама пролетерским", стр. 144.

⁸⁶ *Просвета-Рад-Матица српска* 1983., стр. 423.

Као што смо већ истакли, Марко Ристић је родоначелник српског надреализма, књижевног правца у чијем су постојању представници новог реализма видели опасност по свој покрет. Иако је у то време, средином тридесетих година, и сам припадник револуционарног покрета, Ристић није могао у потпуности да прихвати наметану партијску тезу да поезија треба да буде искључиво у служби револуције. Сматрао је да песник своју мисију уметника не сме да жртвује нити да је строго подређује идеологији и политичким циљевима, уколико не жели да изневери и изда и себе и своје стваралаштво. А управо је покрет социјалне литературе (и новог реализма као њеног наставка), у својим основним постулатима одузимао песнику право на своју реч и свој глас. "Ако се хоће да поезија буде стварно од користи у историјском процесу овога времена, песнику не треба постављати искључиво практичне задатке и спутавајуће опортунистичке забране", пише у то време Ристић.⁸⁷ И управо је због тога, као и због њених слабих песничких домета, за Ристића социјална поезија постала "један досадан архаизам", једно "јалово и бедно свођење читавог културног и књижевног рада на фабриковање и наметање", она је и ретроградна "ако значи корак унатраг уместо корак даље у еволуцији људске свести."

Овакво схватање поезије и њене улоге у историјском и друштвеном процесу, Ристић је поновио и неколико година доцније, 1939-те., у Крлежином *Печату*, онда када је сукоб на књижевној левици, заоштрен управо око ових питања, достигао своју кулминацију. С једне стране и за једним концептом стајали су Ристић, Крлежа, Дединац, Давичо, Васо Богданов и други, а другу страну и други концепт представљали су Зоговић, Ђорђе Јовановић, Глигорић, Ђилас, Коча Поповић, Финци, Душан Матић, Отокар Кершовани.

На сцени је, заправо, вођена једна од беспштедних битака за идејно и политичко учвршћење КПЈ, а у таквим биткама учесници су користили, у зависности од тренутка или потребе, различита оруђа. Етикетирање је било једно од убојитијих, и зато омиљено на обе стране. Крлежа је, на пример, Ђиласа и Зоговића назвао "овновима". У недостатку ваљаних аргумената и друга страна је прибегла рецептима већ опробане бољшевичке алхемије - Ристић је проглашен "надреалистичким непријатељем народа и културе", "контрареволуционаром", "витезом презира према народу", "троцкистом", "моралним и политичким мртвацем". Кершовани је био, додуше, нешто блажи: "Ми одбијамо његово схватање поезије, улоге и задатка песника као ирационалистичко, идеалистичко и антисоцијално".⁸⁸ Умешао се чак и генерални секретар Јосип Броз, што је већ само по себи говорило о тежини и озбиљности сукоба: "Неки наши часописи пружају своје гостопримство таквим типовима као што је надреалиста Марко Ристић, интимус паришког троцкисте Бретона. Томе Ристићу, који је хтио да *обогати и надопуни* марксизам

⁸⁷ Цитати су из часописа *Данас*, бр. 2, 1. феб. 1934., из три различита Ристићева текста.

⁸⁸ В. Драгин (О. Кершовани): "Сан и истина Марка Ристића", *Уметност и критика*, бр. 3, јуни 1939., стр. 128.

надреализмом и који данас потајно клевеће СССР и његову народну културу, који јавно пише да се шпањолски народ борио за сан, за иживљавање подсвијести, да су се Мајаковски и Јесењин убили, јер су се отуђили руској стварности (разочарали) итд." ⁸⁹

Дакле, са самог врха југословенске комунистичке партије, од особе која ће једва пет година доцније загосподарити државом и постати "власником" и Ристићевог живота, Ристић је проглашен троцкистом, а његов рад непријатељским и издајничким.

Две године касније, други светски рат се проширио и на границе Југославије. Комунисти дижу свој устанак, позивају у борбу и дојучерашње, што би рекао Матош, "протуношце", на своју страну. Између осталих прозван је и позван и Марко Ристић, али се он не одазива правдајући се својим нарушеним здрављем. Ратне године провео је углавном у Врњачкој Бањи, у хотелу свог таста, који се налазио преко пута немачке команде за Југоисток. У том долази октобар 1944. године и дуго очекивано ослобођење. Ристић је сада у победничкој колони а његови чланци на првим странама београдске *Политике*.

И у чланцима позиви на обрачун. (!?)

Наравно, Марко Ристић није особа која повлачи обарач. Он је одједном (и само?) постао ревносним службеником партије, и њеним гласноговорником, он, који је пре рата сматрао да прави песник не може и не сме да постане портпаролом ни једне идеологије: "Нема, не може да буде слободе народа, ни јединства, ни мира ни среће, без потпуног, немилосрдног уништења издајничке реакције, без правде која, како су рекли Коча Поповић и Пеко Дапчевић, *обухвата освету, укључује освету*". Овако гласи део једног Ристићевог текста ⁹⁰ из новембра 1944. године, штампаног у београдској *Политици*. До лета 1945-те он је и у *Борби* и у *Гласу* објављивао чланке сличне садржине.

Када се позива на Поповића и Дапчевића, Ристић то, наравно, не чини случајно. Реч двојице Титових генерала има своју тежину, а показало се и своју цену. Ристић је спреман, и овај пут довољно одважан, да оправда указано му поверење.

Другови Пеко и Коча ⁹¹ су заиста рекли то што су рекли, у интервјуу *Политици* од 28. октобра 1944., у првом броју објављеном после ослобођења Београда. Дапчевић је, неколико деценија касније, у својој књизи *За Београд*, ⁹² још записао како је он у то време "знао" да *реакција* страхује од праведне освете. Поповић је, некад, такође припадао српском надреалистичком кругу

⁸⁹ Т. (Јосип Броз): "Троцкизам и његови помагачи", *Пролетер*, мај 1939., бр. 1, стр. 5.

⁹⁰ "Смрт фашизму Слобода народу!", *Политика*, 5. новембар 1944., стр. 1.

⁹¹ Поповић је "доследан": остао је нем и на све молбе рођене сестре да јој поштеди мужа, иначе припадника Дражине организације у Београду, који је потом стрељан на Бањици.

⁹² *Просвета*, 1984., стр. 198.

чији је номинални шеф био Марко Ристић. Међутим, овај пут улоге су биле прилично измењене.

То *обухватање освете*, по Марку Ристићу, састоји се још и у "немилосрдној казни". Разлог за овако драстичну меру он налази у следећем: "Јер и неуклоњени издајник је квасац будућег издајства". И све је то ништа друго до *обавеза*, а ево и ко је тај због кога се све то, наводно, чини: "На то нас обавезује и будућност и наша и наше деце".

Дан након објављивања у штампи списка од 105 стрељаних људи, Марко Ристић се осетио обавезним и, по свему судећи, одговорним, да о томе напише коју уметничку реч. Еуфорију не скрива: "Заједно са кољачима и агентима... и оне које је до јуче Београд сматрао својим угледним грађанима... победоносни народ почео је већ да уништава".⁹³

Средином децембра Ристић се поново оглашава у *Политици*. Овај пут његова нова мета је Дража Михаиловић, а успут, наравно, и други "издајници". И поново следе препоруке и позиви за уништење. А ево коме и на који начин: "Српски народ може ту срамоту, ту прљавштину да спере са себе једино једним бескомпромисним и тоталним уништавањем свих оних услова који су ту прљавштину омогућили, једним потпуним чишћењем свега онога што је тај гад условило и излучило".⁹⁴

Опраштања нема, јер би "праштање и заборављање било криминал према части и срећи народа".

Који су још мотиви Ристићевог салта?

У једном од ратних бројева партизанског *Гласа*⁹⁵ Ђорђе Јовановић је позвао Марка Ристића да се придружи партизанима, сматрајући његову пасивност "дезертерством из револуције". Овај се не одазива. Јесу ли онда његови уводници у *Политици* и у другим листовима покушај искупљења? Искупљења и за оне тешке квалификације којима је, са највишег партијског места, означен пред рат?

Милован Ђилас овај Ристићев салто назива његовом "жељом за сређивањем односа са партијом". Управо је Ђилас особа са којом се Ристић, у октобру и новембру 1944. године, састаје у београдском хотелу "Мажестик", у коме је, после ослобођења, била смештена елита нове власти. Ту је и "Агитпроп", комисија за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ, којом руководи Ђилас, уз бројне сараднике - Зоговића, Куленовића, Дедијера, Ћопића, Финција. Ту је основана и редакција *Борбе* са старом, побројаном екипом и дата

⁹³ Марко Ристић: "Заједно су пошли у смрт они који су заједно пошли у злочин", *Политика*, 28. новембар 1944., стр. 1.

⁹⁴ Марко Ристић: "Издајник Дража Михаиловић и његови фашистички саучесници", *Политика*, 13. децембар 1944., стр. 1.

⁹⁵ До овог броја нисмо доспели, па се овом приликом позивамо на књигу *Дипломатски списи Марка Ристића* (приређивач Миладин Милошевић), *Просвета*, 1996., стр. 19., и на чланак Ериха Коша "Сведочења: Марко Ристић", *Књижевност*, бр. 4 6, 1994., стр. 417; Ђилас у својим ратним мемоарима (*Револуционарни рат*, стр. 153.) помиње како му је Ђорђе Јовановић "са јетким презиром спомињао своје бивше колеге - Ристића, Вуча, Матића, Давича, који су таворили у безбедности градова".

дозвола Рибникару за штампање првих бројева *Политике*. По свој прилици, ту је и Марко Ристић "уведен у посао".

По сведочењу Душана Матића, Ристић је тих тешких поратних дана више пута виђан како у "Мажестик" носи ташну са документима о држању београдских интелектуалаца за време окупације. Два идеолога, један бивши, надреалистички, и други, актуелни, комунистички, "спријатељују се" и разрађују план.

И, лов је отпочео.

Само, овај пут жртве су већ биле заиста жртве. Имена са списковима стрељаних објављивана су у штампи готово сваки дан. Требало је само јавност уверити у оправданост таквог делања и, наравно, припремити је и за наредна. Поготово када је била у питању ликвидација политичке и културне елите предратне Србије.

Марко Ристић је још у међуратном периоду служио за егоцентричну и сујетну особу, склону идеализовању сопствене личности, у сталној потреби да буде изнад осталих, да суди и пресуђује. Карактерним цртама његове личности својевремено се позабавио и књижевник Јанко Туфегџић, унук Јанка Веселиновића: "За најбољег пријатеља или књижевног сабрата, у стању је да каже у извесном тренутку, кад му се учини да је у положају да дели преимућства, незгодну реч".⁹⁶

И материјална страна је у Ристићевом случају одиграла битну улогу. Унук некадашњег краљевског намесника Јована Ристића, школован у Француској и у Швајцарској, власник неколико имања која су доносила добре приходе од ренте, он у новим, послератним приликама на тако нешто није више могао да рачуна. Будућност, овај пут под новом, Титовом окупацијом за Ристића је била више него неизвесна, па би његов "новинарски" ангажман требало посматрати и са ове равни.

Награда за овакав "прегалачки" рад уследила је убрзо. Марко Ристић који се никада није бавио дипломатијом, за разлику од Дучића, Црњанског, или свог пријатеља Андрића⁹⁷, средином 1945-те је, на Ђиласов предлог, постављен за амбасадора у Француској.

А у Француској, половином 1946. године, одржано је суђење Петеновим министрима и другим високим функционерима бивше ратне владе у Вишију. Марко Ристић је са великим занимањем, а можда и са уживањем, пратио ове судске процесе у којима је, извесно, видео репризу онога што се, непуне две године раније, одиграло у Србији. Само, у француским судовима нису седели југословенски политбировски пресудитељи. У једном извештају, послатом из Париза свом министарству иностраних послова, амбасадор Марко Ристић се

⁹⁶ Јанко Туфегџић: "Марко Ристић и други наши критичари", *Идеје* бр. 11, 17. јануар 1935., стр. 5.

⁹⁷ Зближили су се у Београду за време окупације. Ристић је 1971. године добио награду АВНОЈ-а, а међу потписницима предлога за доделу овог признања био је и Андрић.

зграђавао над чињеницом, незамисливом у Београду у јесен 1944-те, "како један део штампе отворено брани оптужене као жртве чиновничког позива".⁹⁸ Разочаран благим казнама и чак ослобађајућим пресудама, он је жалио што државни тужилац "више брани него што оптужује", и што се "суд, ослобађајући оптужене, солидарисао са издајом".

У време резолуције ИБа, 1948. године, Марко Ристић се нашао у готово истој ситуацији као некад, октобра 1944-те у Београду. Увиђајући преку потребу за поновним потврђивањем своје лојалности, он се више не обраћа Ђиласу, већ свом старом критичару Титу: "Молим Вас, друже Маршале, да ми пошаљете потребне инструкције и да верујете у безгранично поштовање и љубав коју имам за Вас".⁹⁹ И Маршал, између осталог, шаље Ристићу своју фотографију са поветом.

А кад је Ђилас 1954. године био разрешен свих државних функција, он и Марко Ристић су се, случајно, поново срели, у јануару месецу, испред старог зборног места - хотела "Мажестик": "Ристић ме погледао", пише Ђилас у својој књизи *Власт и побуна*,¹⁰⁰ "с ироничном радозналости, карактеристичном за њега, али ми се није јавио".¹⁰¹

СЛОВО ЕЛИЈА ФИНЦИЈА И ДРУГОВА

Као "трећи човек" овог летописа појављује се књижевник Ели Финци (1911-1980). Иако не припада сасвим претходно споменутиим весницима и саучесницима злочина, он се једним својим текстом њима итекако придружио. Финци се, наиме, огласио крајем децембра 1944. године, онда када је "ствар" са Стефановићем и другима већ била готова, и то чланком објављеним у *Борби* под насловом "Разбојничка дружина у Српској књижевној задрузи".¹⁰²

Осетивши се, однекуд, позваним (вероватније задуженим) да у заштиту узме "нашу народну културу" од "фашистичке групе" предвођене, по њему, Љотићем, Велмар Јанковићем и Светиславом Стефановићем, Финци, у име

⁹⁸ Дипломатски списи Марка Ристића, стр. 110.

⁹⁹ Исто, стр. 313.

¹⁰⁰ Књижевне новине, 1991., стр. 54.

¹⁰¹ 1932. године Светислав Стефановић, Марко Ристић и Милован Ђилас су се први и једини пут сврстали на исту страну. Наиме, у марту те године у *Времену* је објављен чланак Милоша Црњанског под насловом "Ми постајемо колонија стране књиге". Текст је представљао напад на социјалну књижевност која је, по Црњанском, претила да разори не само југословенску књижевност него и њене културу и друштво. У социјалној књижевности он је видео "предзнаке" марксистичке литературе. Многи истакнути књижевници, музичари, сликари, устали су у одбрану социјалне литературе, не толико због ње саме колико због одбране слободе стварања, достојанства и права сваког уметника да сам бира и одређује свој пут. Међу онима који су се својим јавним потписом ставили на страну социјалне литературе, заједно са Ристићем и Ђиласом, био је и Стефановић. (*Књижевник*, бр. 4, март 1932.)

¹⁰² *Борба*, 31. децембар 1944., стр. 2.

"слободне уметности", узима реч и суди и пресуђује члановима Комесарске управе СКЗ.

Ослањајући се на Јонићев извештај о раду Комесарске управе, запитајмо се кога то Финци сврстава међу најодговорније? Наравно, Светислава Стефановића, тог "високог теоретичара и још вишег практичара фашистичког морала". Његов удео у раду Задруге сматра, наравно, највећим. И зато је Стефановићева кривица, по Финцијевим мерилима, највећа, али у прилог томе он не износи ни један ваљани доказ. Прокаженом песнику ставља на душу што се уопште усудио да ради у време окупације. Стефановић је, по њему, у своју мрежу покушао, што обећањима што претњама, да увуче што већи број књижевника, а затим да ову угледну установу различитим махинацијама систематски материјално упропасти.

Тодор Манојловић је у једном свом писму,¹⁰³ написаном месец дана после Финцијевог напада у *Борби*, тврдио да Финци не износи доказе већ инсинуације, осим у једној ствари: "Овде хоћу да приметим још, ради истине, да и они остали чланови Финцијеве петорке, *сем једног, оног који је то већ смрћу испаштао*, нису били, колико сам ја видео и знао, нити *фашисти* нити германофили"¹⁰⁴. Јасно је да се ове Манојловићеве речи (које означујемо курзивом) односе на Светислава Стефановића. Зар ово не представља доказ у прилог Финцијевој тврдњи да је Манојловић ипак сарађивао са фашистима?

Улога Елија Финција је јасна. Он својим писањем оправдава *обухватање освете* и, након тога, мирне (?) савести, одлази на дочек "срећне" Нове 1945-те године.

*

Нису само Ђорђе Јовановић, Марко Ристић и Ели Финци предлагали и оправдавали "истребљење потурица". У наступима такве врсте јављали су се и други гласови, тако да се не може тврдити како су у питању само поједини солисти већ, како смо видели, добро увежбан хор.

Дан након објављивања списка од 105. стрељаних, у *Борби* се појавио (упоредо са Ристићевим у *Политици*), на првој страни текст под насловом "Домовина кажњава издајнике и злочинце", непотписаног аутора, у коме правдање поменутог злочина изгледа овако: "Ми смо извршили правду и веровали у њену достигнућност! Зато је та правда дубоко патриотска, неумитно правична и истински хумана. Зато је она истовремено и велика љубав према домовини, човечанству и човеку". Писац наведених редова Стефановићу уписује у грех и то што је овај са Владимиром Велмар Јанковићем и Светомиром Настасијевићем организовао прославу Божића 1943. године.

¹⁰³ Радивој Шајтинац: "Хајка на Актеона", ГНБ Жарко Зрењанин, 1997., стр. 31; не зна се поуздано коме је писмо послато.

¹⁰⁴ Исто, стр. 39.

А ево шта у *Гласу*, почетком 1943. године, пише др Василије Буха о сарадницима Јонићевог *Српског народа*, и најављује: "Погледајте само шта и за кога раде неки бедни културни и просветни радници новинари, књижевници, уметници, професори универзитета и њима слични бескичмењаци. Сва та багра у суштини ради једно те исто, само сваки на свој начин. Сви они верно служе окупатору, мислећи да ће тако продужити себи бедни живот и измаћи заслуженој казни".¹⁰⁵

За Бухом не заостаје ни Мома Марковић.¹⁰⁶ И он у *Гласу*, у пролеће 1943. године, даје свој прилог *обухватању освете*: "Иду дани радости. Иду дани освете. И ми вам речима песника Абрашевића велимо: "И освета наша крвава ће бити!"¹⁰⁷

Ту негде је и Радован Зоговић, који, поводом прославе годишњице Октобарске револуције, 8. новембра 1944. године, на митингу на београдском тргу Славија, тражи да се иде у крвави обрачун са "издајницима", а у свом тексту под насловом "За мач и перо", објављеном тих дана у *Борби*, захтева такође сличне акције, означавајући Стефановића као "квислинг издајника"¹⁰⁸

У исто време, на Првом заседању АСНОС-а, Стефановићев колега, лекар, Благоје Нешковић ускликује: "Они су ту, међу нама, ти изроди српског народа. Треба их дотући и онемогућити да подигну главу!"

И 1945. године, на ступцима београдских гласила ни прах Светислава Стефановића није остављан на миру - појављивали су се текстови непотписаних аутора који су покушавали да јавности докажу оправданост његовог погубљења. Један од таквих тврдио је да је Стефановић одговоран и за рушење Народне библиотеке. Прилику да се огласи није пропустио ни Ели Финци. Пишући у *Борби*, по новом задатку, о "повампиреним фашистима у Матици српској", он је, узгред, *закачио* и Светислава Стефановића, назвавши га "виничким песником".¹⁰⁹

¹⁰⁵ Др Василије Буха: "Ко стоји иза Милана Недића?", *Глас* бр. 12, јанфеб 1943., стр. 4.; чланак је потписан иницијалима "Ј. Н."

¹⁰⁶ Брат Драгослава Драже Марковића и отац Мирјане Марковић.

¹⁰⁷ Мома Марковић: "Ми све памтимо", *Глас* бр. 34, мартаприл 1943., стр. 4.; чланак објављен под иницијалима "М. М. М."

¹⁰⁸ Зоговић се 1948. изјаснио за резолуцију ИБ-а. Голог отока, а можда нечег још и горег, спасила га је његова *Пјесма о биографији друга Тита* (Зоговићеве прве песме су носиле наслове "Крунисање Стевана Дечанског" и "На Косову"), коју је написао у партизанима. Више од две деценије потом живео је у изолацији, заборављен од својих дојучерашњих верних сабораца и пријатеља. Његови готово једини посетиоци биле су, понекад, Десанка Максимовић и Исидора Секулић. На улазу у Зоговићев стан, у који је био експресно премештен из виле на Дедињу, претресали су их агенти Удбе. Само се по себи разуме да му власти, за сво то време, односно више од две деценије, нису дозвољавале да се јавно огласи.

¹⁰⁹ Син Светислава Стефановића, Павле, дружио се после рата са Финцијем. Све постаје јасније ако се узме у обзир идеолошки антагонизам, али пре свега онај који вуче своје корене из породичних односа између сина и оца. О томе постоје исцрпни подаци у књизи аутора Драгољуба С. Игњатовића "Са писцима и о писцима међуратним" (*Институт за књижевност и уметност*, 1992., стр. 68), у којој Павле Стефановић изражава своје жаљење и кајање у вези са поменутиим догађајима.

"СУД ЧАСТИ"

У београдској штампи је 12. новембра 1944. године, објављена "Одлука о установи суда за суђење злочина и престапа против српске националне части, који се не могу квалификовати као велеиздаја или као помагање окупатору у вршењу ратних злочина".

Председништво АСНОС-а, којим председава др Сениша Станковић, 19. децембра исте године потврђује доношење поменуто одлуке, а као злочин квалификује се следеће: "Политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна административна и друга сарадња са окупатором и издајцима".

Овај суд је у Београду први пут заседао 24. јануара 1945. године, у дворани Извршног Народноослободилачког одбора града Београда, у саставу: Богосав Алексић (председник), Милан Дракулић, Милан Прелић, Бранко Јауковић и Божидарка Дамјановић Кика. Током 1945 те, суд је, међу осталима, судио и глумици Жанки Стокић и песнику Сими Пандуровићу.

Да ли је овај суд био надлежан и у Стефановићевом случају, ако су уопште постојали валидни аргументи за његово хапшење? Ако јесте, зашто је онда још увек поштована Уредба Врховног штаба, на основу које је Стефановић погубљен, и коме је и зашто све то одговарало?

У тачки број 3 ове Одлуке одређују се и казне, од најмање губитка националне части, до највеће присилног рада до 10 година. Зашто је онда примењивана уредба Врховног штаба, са тако драконским казнама (најчешће смртним), ако је поступак доношења новог, знатно блажег прописа, за територију Србије, већ био у току? Овим би актом, сасвим сигурно, много живота било поштеђено па, верујемо, и Стефановићев.

Или би, и поред свега, опет све било исто?

Да ли би Светислав Стефановић остао жив да је неко ипак покушао да се заузме за њега и интервенише код нових, неумољивих "народних" власти или су речи Ђиласа, Ристића и другова биле пресудне?

Ове недоумице ослобађа нас текст под насловом "Још увек интервенције", штампан у неизбежној *Борби* (званичном органу КПЈ), неколико дана по Стефановићевом стрељању. Аутор овог текста потписао се иницијалима "Р. Л.",¹¹⁰ и ево шта он пише: "Дешава се, на пример, да људи интервенишу за ухапшене. Ти људи су заборавили да нема више старе Југославије, ти људи нису ништа научили за ове три и по године крваве и тешке борбе. Интервенција је, према томе, сувишна. Треба имати поверења у нашу народну власт".

¹¹⁰ Током наших истраживања утврдили смо да је реч о Радовану Лалићу, члану Пропагандног одељења Врховног штаба; после рата професор славистике на београдском универзитету.

ПРОГНОЗА

Пре него што је Светислав Стефановић стрељан, у затвору га је посетио Слободан Пенезић Крцун, тада двадесетшестогодишњи потпуковник НОВ и шеф ОЗНе за Србију. Кажу да је на Крцунову претњу, "како ће гадно проћи", Стефановић мирно одговорио: "Нико од нас не зна како ће завршити".

ПОРУКА

У једном писму упућеном из Беча, 1898. године, свом пријатељу Александру Сандићу, некадашњем писару Вука Караџића, млади Стефановић написао је и неколико реченица које се, узимајући у обзир неправду која му је учињена на крају живота, данас могу читати готово као порука: "Није ми стало ни до чега другог, него до тога да истина стане на своје место, а ја знам да је истина на мојој страни, мада јој не преостаје ништа друго него да, у својој немоћи, са осмехом презире ситне силнике".

Документи

Писмо
Велибора Јонића
Светиславу Стефановићу

Акт, бр 1.

Грб
Министарство Просвете и вера
Одељење за високо образовање
и народну културу
IV Бр. 6328
28. IX 1943.
Београд

КОМЕСАРСКОЈ УПРАВИ
СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ
БЕОГРАД

Одлуком својом ИВ бр. 3809 од 17. јуна 1943. године, одредио сам Комисију да прегледа рад Комесарске управе Српске књижевне задруге. Комисија ми је по завршеном послу поднела извештај / ИВ бр. 5170, од 30. јула 1943./ из кога се види да се Комесарска управа није у своме раду увек држала Правила и Пословника Српске књижевне задруге, нити је о својим решењима обавештавала Министарство просвете и вера и тражила за њих одобрење. Међутим, за њу су Правилник и Пословник Српске књижевне задруге били обавезни, а Министарство просвете и вера актом својим од 13. јула 1942. године, ИВ бр. 2959, тражило је од ње да "узме на знање да је потребно о свим важнијим предметима извести министра просвете усмено или писмено".

Не држећи се овога, Комесарска управа је према комисијском извештају починила низ неправилности, од којих ћу навести следеће:

1. Приликом пријема дужности од старе управе, Комесарска управа није записнички констатовала какво је било стање примљене готовине, инвентара и магацина књига, него је то учинила накнадно. Отуда прошла Управа, ако би некад дошло до каквог спора, може да не призна стање утврђено онда кад њени чланови нису били присутни.
2. Нова Управа није радила по унапред утврђеном плану и није располагала имовином по унапред изграђеном буџету. Међутим, по чл. 13 и 15 Правила, она је била дужна да састави годишњи буџет и да чини расходе само у његовим границама. За своје издатке Управа није тражила ни одобрење Министарства просвете и вера.
3. Члан 13 Пословника Српске књижевне задруге предвиђа програм за поједина Задругина издања. Комесарска управа није имала израђени програм, него је цео посао обављала без плана. Она је доносила одлуке тако како је ко од чланова на седницама предложио. Са оваквим радом Управе није се сложио ни њен бивши члан г. И. Ђукановић, те је министарству доставио и писмено своје примедбе.
4. Комесарска управа је у три маха додељивала помоћ чиновничком особљу: у септембру 1942. године зимску помоћ, у децембру тринаесту плату и, у априлу 1943. године, ускршњу помоћ. Ове помоћи не предвиђају Правила СКЗ нити за њих постоје одобрења Министарства просвете и вера.
5. Од 1. маја о. г. Комесарска управа је повећала награде својим члановима, и то: претседнику од 4 000 на 8 000, благајнику од 1 500 на 3 000, и секретару прво на 1 500, па затим на 3 000 динара. Претседнику и благајнику исплаћена је и тринаеста плата. Ова повећања није одобрило Министарство просвете и вера. Правила и Пословник СКЗ не предвиђају накнаде члановима за њихово вршење дужности.
6. Поред месечних накнада, члановима Управе исплаћиване су и дневнице за седнице. У јуну 1942. године оне су износиле по 100 д. свакоме члану, а претседнику 150 д. од седнице. Од јула 1942. до априла 1943. године, хонорар је био по 200 д. за сваког члана, а од априла 1943. г. до данас 300 дин. По чл. 26 Пословника СКЗ награда за седницу не може износити више

од 100 д. за члана, а 150 за претседника. За повећање ових награда не постоји ни одобрење Министарства просвете и вера.

7. Према чл. 13 и 15 Правила СКЗ награде особљу и члановима Управе не могу прећи износ 12% од прихода добијеног продајом књига за ту годину. Приход од продаје књига био је 2 565 830, 25, а 12% износе 306 950 дин., што би изгледало да износ награде није већи од износа 12% прихода и да је, према томе, у сагласности са наведеним члановима Правила. Међутим, није тако. Јер, ако се дода износ награда издатих за седнице који износи 32 414, 50 дин., онда је проценат прекорачен. Али ствар није у томе. Сума од преко два милиона динара која се наводи као приход и узима као основа за одређивање личних награда, није приход од једногодишњих издања СКЗ, од кога Управа једино може трошити одређени проценат, већ је цео пазар за скоро 70% књига целокупног магацина СКЗ.
8. Од чланова Управе откупљивани су радови и за њих су наплаћиване аконтације. Исплаћиване су им аконтације и за редакторски посао. Све је ово противно чл. 14 Пословника СКЗ.
9. Комесарска управа откупила је већи број рукописа и дела но што се може објавити у једној години. Приликом откупа дела није се водило рачуна о традицији СКЗ. Откупљивани су радови само од уског круга писаца, и то обично највише од самих чланова Комесарске управе. Откупљено је и по више дела од једног писца. Сем тога, према чл. 40 Пословника СКЗ, на име хонорара писцима се може исплаћивати највише онолико колико од прилике износи половина целог хонорара за рад који мора бити предат Задрузи потпуно завршен и који Задруга дефинитивно прима за наредно издање. Комесарска управа није се тога придржавала. Она је откупила 36 дела и за њих је исплатила аконтације, чак и за дела која још нису завршена. Доказ су привремене признанице у каси гг. Х. Барића на 6 000 д. и В. Вујића на 3 000 д. И за овај поступак, који је противан Правилима и Пословнику СКЗ, Комесарска управа нема одобрење од Министарства просвете и вера.
10. Комесарска управа не води све књиге које прописује Пословник СКЗ. Не води се ни књига инвентара ни каталог библиотеке. Књига благајне није уредна. У њој има извесних пребрисавања оловком и радирања.
11. Комесарска управа, поред тога што је откупила његове песме и приче, дала је помоћ из "Јездићева фонда" Мићуну Павићевићу. Да ли је рад писца романа "На прелому" / в. стр. 610 и 698/ такав да га СКЗ треба да награди?
12. Према Пословнику СКЗ, за сваки расход преко 10 000 д. потребно је решење Управе, тј. седнице. Комисија која је прегледала рад Комесарске управе није могла да установи да постоје решења Управе за расходе преко 10 000 динара.

Да би се рад у Српској књижевној задрузи водио у складу са позитивним прописима и у духу њене традиције, наређујем:

1. да ми Комесарска управа хитно поднесе писмени извештај по свима тачкама наведеним у овом акту, а најдаље до 1. октобра ове године;
2. да Комесарска управа врати каси Задруге сав новац који је, противно прописима Правила и Пословника, и без одобрења Министарства просвете и вера, примила као повишицу или накнаду;
3. да од писаца од којих је откупила по два или више дела, али им није исплатила цео хонорар, Комесарска управа задржи само најбоља дела и исплати их раније датим аконтацијама, тако да Задруга више не буде у обавези према њима за другу половину хонорара;
4. да Комесарска управа поднесе Министарству просвете и вера на увиђај све откупљене рукописе;
5. да Комесарска управа обавести Министарство ко су гг. Мирко Максимовић и Марко Марковић, од којих су откупљени рукописи приповедака за антологију, а од г. Максимовића читава збирка приповедака за засебно издање, јер му њихова имена, као признатих књижевних радника нису позната;
6. да Комесарска управа одмах изради буџет и поднесе га на одобрење, и да све издатке чини у границама његових прописа;
7. да се Комесарска управа у своме пословању строго држи прописа Правила и Пословника СКЗ. Уколико нађе да је потребно, с обзиром на данашње прилике, донети неко решење за које нема овлашћење у Правилима и Пословнику СКЗ, Управа ће тражити моје одобрење, и
8. да ми Комесарска управа подноси тромесечно писмене извештаје о своме раду и својим намерама.

Министар просвете и вера
Велибор Јонић с. р.

Писмо Светислава Стефановића
Велибору Јонићу

Одговор на акт бр. 1.
30. септембра 1943.

Господину Министру просвете и вера,
Београд

У одговору на акт Господина министра, ИВ бр. 6328 од 28. IX 1943. г., част нам је доставити следећи извештај:

Комесарској управи Српске књижевне задруге ни до данас није достављен рад Комисије њен извештај и констатације на које се позива у акту Господина Министра, те Управа није могла доставити Министарству свој извештај као одговор. И жалимо што нам је за одговор остављен тако кратак рок, тим пре што је шеф канцеларије С. К. Задруге и главни стручни чиновник на Обавезном раду ван Београда.

Ипак на поједине тачке акта г. Министра дајемо следећи одговор:

1. Комесарска управа СКЗ извршила је пријем дужности од старе Управе према записнику вођеном од стране члана старе Управе, г. Пере Петровића /књига записника, записник о примопредаји дужности од 13ВИ1942. г. потписан од чланова старе Управе гг. Тихомира Р. Ђорђевића, Јаше М. Продановића и Пере Петровића, као и од гг. чланова Комесарске управе/. У Комесарској управи се налази и члан старе Управе г. Јеремија Станојевић као веза између старе и нове Управе, те према свему не може бити говора о неком спору између часних и угледних људи из старе Управе и нове Комесарске управе.

2 и 3. У погледу програма за своја издања Комесарска управа не само да је имала израђен програм већ га је саопштила јавности путем радија и у дневној штампи /*Српски народ, Ново време, Обнова*/, а о чему је и Министарство било благовремено извештено, актом Комесарске управе СКЗ бр. 40, од 3. августа 1942. г. За овако изабрано дело Комесарска управа имала је предлог неког од својих чланова на седници.

4. Комесарска управа је повремено /у три маха/ доделила помоћ своје чиновништву, обзиром на девалвацију новца и тешке материјалне прилике малог чиновника, а из чисто социјалних разлога, као што су и остала приватна и државна предузећа учинила дајући им помоћ за прехрану. Само Министарство просвете и вера, актом V бр. 3716 од 14. X 1942. г., одобрило је додељивање зимске помоћи чиновништву СКЗ у износу од једне месечне плате. Плате нашег особља крећу се од 3 - 5 000 д. док одговарајуће плате приватних намештеника према уредби могу да износе до 12 000 дин.

5, 6 и 7. У погледу повећања награда члановима Управе и особљу СКЗ, исто је извршено на име накнаде а у смислу чл. 15 став 7 Правила СКЗ, кога се Комесарска управа придржавала.

Пре рата благајник старе Управе имао је месечну плату од 2 000 д., а секретар 3 500 д., те садашње удвостручене плате не претстављају никакво повећање.

Комесарска управа је заменила све одборе који су, сваки засебно, имали своје дужности у старој Управи, и када је повећала дневнице за седнице она је у исти мах свела њихов број на половину, и на тај начин место четири седнице, колико је се раније одржавало, Комесарска управа одржава само две седнице месечно и на истим свршава послове свих укинутих одбора.

Чланови Комесарске управе нису примали никакве хонораре за своје реферате о појединим делима, иако је то раније био узус, већ су то вршили бесплатно, са два писмена реферата који ће бити узети за предговор у делима, и што ће се приликом изласка дела обрачунавати.

Све ове награде не износе више од 12% целокупног прихода у минулој години. Ради илустрације наводимо извод из последњег буџета, штампаног у *Гласнику СКЗ* 1. маја 1940. г., да је на бруто приход од 719 837 д., од свих продатих књига у тој години, дато на име награда и плата 169 450 динара. Приход у овој години износио је преко три милиона динара само од продатих књига, а расход и плате и награде око 300 000 д; значи да на учетворостручен приход долази једва удвостручен расход. Приход од продатих књига, у једној рачунској години, никада није био приход једногодишњег издања, јер се још никад није десило да се изда на распродају у истој години.

8. Члановима Комесарске управе никад није исплаћиван никакав хонорар за унапред поручен а не извршен посао већ само за потпуно довршене радове, било оригиналне или преводе, било редакторске или коментаторске.

Напомињемо да штампање дела не зависи данас од Управе, већ искључиво од немачке цензуре, те је Управа стала на гледиште да би такав рад у нормалним приликама био довршен а дела изашла у јавност.

9. Комесарска управа стварно је откупила више дела него што се може објавити у једној години јер је рачунала да ће, једно за другим, објавити и заостала Кола и друга издања СКЗ, што би износило најмање 12 књига годишње /Коло 6 књ., Савременик 4 књ. и по један Поучник и Забавник, а за 1941, 1942 и 1943 г. Од чланова Управе откупљена су три оригинална рада, три превода и три редакторска рада, док су остала дела од писаца ван Комесарске управе, која је, напомињемо, успела да досад има широк круг сарадника, шири него и једна ранија Управа. Од писаца од којих је узето више дела то је учињено стога што постоји план за стварање нове серије Светских класика, где би у једну свеску ушла по 23 мања дела једног истог писца. То су Платон, Еврипид, Шекспир, Молијер и други.

Сем тога Комесарска управа је сматрала да откупом рукописа, евентуално још и за издања која би дошла после рата, боље пласира новац него да га држи у банци или каси. Једино благодарећи сталном настојању Комесарске управе

код немачке цензуре, успели смо ипак да добијемо одобрење за штампање једног већег дела књига, одабраних за следеће Коло, и у овом тренутку штампа се 44 Коло, а има одобрених књига и за 45 Коло, као и за Савременик, Поучник и Забавник који ће сукцесивно бити објављени. Међу овим делима има и дела заосталих од старе Управе за које је Комесарска управа исплатила неисплаћени хонорар, сматрајући то за моралну дужност / *Жил Блас, Историја Византије*/.

10. Књигу инвентара и библиотеке ова Управа није ни примила од старе Управе, а о хаотичном стању библиотеке СКЗ и успешном преуређењу и попуњавању исте, Комесарска управа известила је опширним актом Господина Министра.

Остале књиге воде се по чл. 15 Пословника СКЗ са стручним особљем, од којих је један стручни књиговођа остао од старе Управе а други, исто тако стручњак за рачунске послове, преузео је организацију нове продаје и благајне, али је на Обавезном раду као што су, стицајем прилика, били или се налазе и други чиновници.

11. Г. Мићуну Павићевићу издата је помоћ на основу лекарског уверења и беде у којој се налази, као и другим писцима, а из његових дела /двадесет и неколико књига/ направљен је концизан избор прича и анегдота које имају књижевну и национално културну вредност, без обзира на личност писца.

12. За све издатке које је Комесарска управа вршила постоје решења Управе донета на седницама, уколико нису наслеђена већ и од старе Управе.

О своме раду Комесарска управа СКЗ редовно је подносила опширне или краће извештаје Министарству просвете и вера, колико је актом министарства, V бр. 2101 од 5. јуна 1942. г. о постављењу, од исте Управе и тражено што се може видети из деловодног протокола СКЗ, а није тим актом тражено да за сва своја решења чека и претходна одобрења Министарства.

Управа је од почетка стала на становиште да је СКЗ једна аутономна, самостална културнопросветна установа јавног карактера, а није ни у ком погледу орган Министарства просвете и вера, од кога чак ни најмању субвенцију не прима, а за свој рад може да буде одговорна једино у границама правила, којих се Управа по сопственој иницијативи ригорозно држала.

Комесарска управа сматра да је досад поступила по тим правилима, мада ради у новим културноекономским приликама, те нема основе да поступи по другом делу акта г. Министра.

Што се тиче аконтација оне ће, наравно, бити обрачунате приликом штампања дела, кад ће се завршити и исплата остатка хонорара.

Откупљене рукописе Комесарска управа држи у својој архиви а неке, и то већи део, који су уникати или чак у оригиналном рукопису, у своме трезору. Исте Комесарска управа не може предати никоме, пошто су својина саме С. К. Задруге.

Што се тиче г. г. М. Максимовића и М. Марковића, Комесарска управа узела је њихова дела за следећа издања по предлогу и реферату члана Управе г. Б. Јевтића, најбољег познаваоца босанских књижевних прилика и личности.

Наведени књижевници припадали су угледној Групи сарајевских књижевника, од којих је први био и претседник групе, чије су приповетке штампане у С. К. Гласнику и другим угледним часописима, а о делима другог похвално се изражавала и наша и страна штампа.

Израда буџета дата је у рад стручном чиновнику и чим буде готов биће достављен Министарству просвете и вера.

Комесарска управа ради на томе да у што краћем року објави два следећа Кола која су одобрена и делимично се налазе у штампи, и чија ће вредност износити преко 2 500 000 дин.

Комесарска управа жали што је г. Министар упутио своје примедбе на основу извештаја комисије, не саслушавши претходно и наш одговор. Управа је свесна како тешкоћа тако и позитивних резултата постигнутих у минулој години, а који су јасни схватањима оних који се ближе интересују и познају рад Српске књижевне задруге у овим приликама.

У име Комесарске управе
Српске књижевне задруге
претседник
Др Светислав Стефановић с. р.

З А П И С Н И К

ванредне скупштине Српске књижевне задруге,
одржане на дан 22. априла 1945. године.

Почетак у 9. 30 часова.

УЧЕСНИЦИ:

Вељко Петровић
Ђуро Гавела
Божидар Ковачевић
Тодор Мраовић
Др Милош Московљевић
Ђуро Бањац
Др Миодраг Ибровац
Милан Ж. Живановић
Др Светислав Предић

Др Славко Шећеров
Миодраг Ристић
Јаша Продановић
Чедомир Милосављевић
Љубица Радојчић
Урош Џонић
Инг Смиљанић
Л. Војновић
Косорић

*Ванредну скупштину отворио је председник по годинама старости, г.
Тодор Мраовић.*

Тодор МРАОВИЋ: Уважени задругари, пала ми је у део част, да као један од најстаријих чланова СКЗ, отворим овај састанак.

Наш данашњи збор није обичан скуп. То је прва скупштина СКЗ после нашега ослобођења од мрскога и досад незапамћенога јарма немачких и фашистичких насилника. На овој скупштини ми треба да обновимо у слободи рад наше Задруге, да нам књижевна Задруга опет сине некадашњим сјајем, да продужи где је прекинута пре четири године.

Ја верујем да ћемо у том послу и успети. Непријатељ и издајници покушали су да разруше темеље на којима се Задруга уздизала, али су се преварили. Њен темељ је наш народ, његове културне вредности, а данас тај темељ чвршћи је него икада.

Људи су смртни. Међу нама нема нашега председника др Тихомира Ђорђевића, који је читав свој век служио српском народу (узвици: живео!). Вихор рата однео је с овога света многе наше чланове, добротворе и сараднике, јер су људи смртни, али је дух народни бесмртан а тим духом живи СКЗ.

Отварајући ову скупштину ја вас поздрављам у име сазивача, и молим вас да изаберемо председавајућега овоме збору. Предлажем књижевника Вељка Петровића (једногласан одзив: прима се!).

Вељко ПЕТРОВИЋ: Другови добротвори, господо задругари, велика вам хвала на овој почести, јер заиста за нашег човека који се бави српском књигом не може бити веће почести, него да се једном у животу појави на месту на коме су се појављивали најсветлији наши умови, као што су Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић и други.

Поздрављајући вас, и узимајући ову дужност, морам да напоменем да сматрам да сам у овом тренутку дошао на ово место више као заменик једног нашег задругара, честитог и вредног нашег znalца народне књижевности, који је главни извор свих наших инспирација, нашег старог задругара г. Јашу Продановића (бурно одобравање и одушевљење: живео Јаша Продановић!).

Њему је ово место припадало и у духу континуитета и продора у ново време, али је он презаузет и сасвим је разумљиво да је препустио ово место млађима.

Преузимајући ову дужност сматрам за пријатно да поздравим друга Грубачића, као заменика нашег министра просвете (буран аплауз). Он је послат овамо да заступа министра просвете, и ја га молим и мислим да је сасвим природно да ће он и са добром вољом, и са добром душом, пратити овај наш завршетак старога и улазак у нови период ове наше народне просветне установе.

Пре но што пређемо на дневни ред, поздрављам не само вас добротворе, наше задругаре који сте овде присутни, срећом, после оволико бура, него да поздравим и све оне који, по несрећи и по вихору догађаја, нису могли да буду присутни, наше задругаре и добротворе у заробљеништву и по разним логорима, и да се сетимо и оних који су своје животе дали у борби за ослобођење (слава им!).

Прелазећи на сам дневни ред ја молим задругаре, да за нормално функционисање ове наше ванредне скупштине изаберемо секретаре, и ја сам тако слободан да вам предложим за секретаре: Милицу Војновић, Божидара Ковачевића и Живорад Јовановића (прима се!). Молим господу да заузму своја места. Секретаре ћу молити кад дође до избора нових чланова да приме дужност бројача гласова.

Прелазимо на другу, можда главну тачку дневнога реда, и молим друга Гавелу да он да извештај о раду Комесарске управе за време рата, који је он саставио.

Ђуро ГАВЕЛА: Пракса је у књижевној Задрузи била да се извештаји не читају, јер верујем да је он могао доћи свакоме до руку, тако да можемо одмах прећи на дискусију.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Да ли се прима овај предлог друга Гавеле (прима се!). Молим да се јави ко има да стави какву примедбу на извештај. Ствар је врло тешка, наравно и врло важна, и не би требало да прође без дискусије. У разговору који смо имали, пријатељ Живановић је имао извесних примедба, па ако се нико не јави, ја бих молио да нам он каже коју реч.

Милан Ж. ЖИВАНОВИЋ: Ја сам уверен да ће се задругари јавити да кажу своје мишљење и своју праву реч о свему што је комесарска управа починила са Задругом за време окупације. Али да бих отворио дискусију, и да би се на скупштини чуло и јавно шта је комесарска управа учинила са имовином СКЗ, ја сам слободан да задругарима скренем пажњу на податке и цифре које је друг Гавела изнео на страни 44 свога извештаја. Погледајте стање магацина СКЗ до рата. Погледајте спискове људи који су примали стотине хиљада динара. Светислав Стефановић, кажњени издајник (је) примио ни мање ни више него 544 000... Ето где су отишли новци који су отети од Задруге, да би се и она укључила у Хитлеров "нови поредак"...

И наш глас задругара треба да се чује; да се осуди оно што је за осуду, и да на овој скупштини дамо израза своје воље, своје решености да СКЗ буде и убудуће оно што је била у прошлости, и што ће бити...

Комесарска управа је оставила у Задрузи потпуну пустош. Мислим да ће скупштина Задруге наћи праве речи и изрећи праву казну за оне који су је заслужили (одобравање).

Вељко ПЕТРОВИЋ: Ко би још хтео да узме реч?

Божидар КОВАЧЕВИЋ: Другови задругари, овај збор је сазвало педесет наших чланова добротвора, и они су пре ове скупштине разговарали о свему овоме, и на тој конференцији донели су једну резолуцију. Ако ми дозволите ја бих, поводом ових питања које је Живановић дотакао, прочитао резолуцију.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Ако се нико не јавља за реч, да онда прочитамо резолуцију.

Др Славко ШЕЋЕРОВ: Да ли ће бити речи о имовном стању Задруге?

Вељко ПЕТРОВИЋ: Биће касније речи о томе. Има реч г. Ђуро Бањац.

Ђуро БАЊАЦ: Потребно је да најоштрије осудимо рад Комесарске управе. Ми смо били задовољни да смо сачували своје животе, али то треба да се осуди. Друго, овде има књижевника и породица који су примили хонораре а ништа нису дали Задрузи. Ја разумем за оне који су нешто дали, за њих нека суд части суди да ли су криви или не, али не можемо прећи преко тога да људи приме хонораре а да ништа не даду Задрузи. Ја молим да се предузму мере да се ови хонорари наплате од тих који су их примили.

Вељко ПЕТРОВИЋ: То је правна ствар, и ја бих молио једног задругара да ову ствар проучи.

Божидар КОВАЧЕВИЋ: То је већ предвиђено у резолуцији.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Жели ли још неко да узме реч?... (Нико се не јавља.) Онда молим друга Ковачевића да прочита резолуцију.

Божидар КОВАЧЕВИЋ (чита): Ванредна скупштина добротвора СКЗ, која је одржана у Београду, на дан 22. априла 1945. године, пошто је саслушала извештај Ђуре Гавеле, делегата Повереништва просвете АСНОС-а у СКЗ, и после дискусије једногласно је донела ову

РЕЗОЛУЦИЈУ

На дан 12. јуна 1942. године, одлуком окупаторског министра Велибора Јонића, од легалне управе СКЗ одузета је имовина Задруге и предата на руковање Комесарској управи. Од тога дана па до 20. октобра 1944. године, када је Народноослободилачка војска и Црвена армија ослободила Београд, СКЗ управљала је ова Комесарска управа састављена од људи који су се свесно и са планом, да задовоље своје личне амбиције, па и личне материјалне прохтеве, примили да служе немачком окупатору и његовим помагачима, изродима свога народа.

Комесарска управа водила је све послове СКЗ мимо њених писаних Правила. Али што је много важније, водила је све послове противно њеној светлој традицији и са намером да високе просветнокултурне циљеве Задруге стави у службу окупатора, који је и на томе пољу хтео и желео да српски народ што више понизи и увреди. У томе је Комесарска управа потпуно и успела, јер рад СКЗ за то време није био њен рад, обележен светлом прошлошћу од пола века, већ је то био рад издајника свога сопственог народа у служби окупатора.

Стога скупштина СКЗ осуђује цео тај рад Комесарске управе, који је насилно вршен у име СКЗ, и јавно проглашава:

да цео књижевноиздавачки рад Задруге од 12. јуна 1942., па до дана ослобођења Београда 20. октобра 1944. године, није рад СКЗ, већ срамно дело издајника српскога народа, који су седели у Комесарској управи и оних који су их у томе помагали, и стога пред целим народом тај рад проглашава ништавним

I

Али, у исто време, ванредна скупштина СКЗ сматра да је њено право и дужност да, и са своје стране, казни све оне који су овако упрљали часно и светло име СКЗ, и стога, позивајући се на право које јој даје чл. 21 Правила СКЗ, решава:

1) Да се искључују из чланства СКЗ, за свагда, њени добротвори који су се ставили у службу окупатора и били чланови Комесарске управе: Др Светислав Стефановић, Драгутин Костић, Тодор Манојловић, Јеремија Станојевић, Младен Ст. Ђуричић, Боривоје Јевтић и Милан Терић.

Они се више никада, док су у животу, не могу примити за добротворе Задруге, нити их после њихове смрти може ико за добротворе Задруге уписати.

2) Да се искључују из чланства СКЗ, за свагда, они њени добротвори који су пристали и одобрили да се њихове књижевне творевине штампају у издањима Комесарске управе, за то примили хонораре, као и они који су продали Комесарској управи рукописе, а ова их није штампала.

Они се више никада, док су у животу, не могу примити за добротворе Задруге, нити их после њихове смрти може ико за добротворе Задруге уписати.

3) Сви остали књижевници и јавни радници, који нису били добротвори СКЗ а пристали су и одобрили да им Комесарска управа штампа њихове књижевне творевине, или који су рукописе продали Комесарској управи, а ова их није штампала, било зато што рукописе од њих није никада ни примила, или их је примила али их није штампала у својим издањима, не могу се више никада, док су у животу, примити за добротворе Задруге, нити их после њихове смрти може ико за добротворе Задруге уписати.

4) Исто тако, док су у животу, не могу се никада примити за добротворе Задруге они власници ауторских права оних умрлих књижевника од којих та ауторска права потичу, а који су њихова дела и рукописе продали Комесарској управи, без обзира да ли их је ова штампала или не, нити их после њихове смрти може ико за добротворе уписати, а искључују се из редова чланова СКЗ сви њени добротвори који су тако поступили.

По себи се разуме, да ће СКЗ, када јој то буде могуће и то надлежни у њој одлуче, штампати дела ових умрлих наших или страних књижевника, која су на овај начин злоупотребљена од стране власника ауторских права.

II

У исто време ванредна скупштина СКЗ, позивајући се на члан 7 Одлуке о укидању и неважности свих правних прописа донетих од стране окупатора и њихових помагача за време окупације; о важности одлука које су за то време донете; о укидању правних прописа који су били на снази у часу непријатељске окупације, а коју је донео АВНОЈ 3. фебруара 1945. године, решава:

1) Да се од лица која су у времену од 12. јуна 1942. па до октобра 1944. године, од Комесарске управе примила хонораре за рукописе које нису никада предали ни Комесарској управи, ни Задрузи до данас, нити се ти рукописи налазе у поседу Задруге, ако је потребно и судским путем захтева, да примљене хонораре у целости врате СКЗ, с тим да њихова дела, овако продата Комесарској управи, СКЗ не може више никада штампати.

2) Да се од лица, која су у истоме томе времену од Комесарске управе примила хонораре за рукописе које су продала Комесарској управи и који се данас налазе у поседу Задруге, а које Комесарска управа није штампала, ако је потребно и судским путем захтева да примљене хонораре у целости врате Задрузи, с тим да њихова дела, овако продата Комесарској управи, Задруга не може више никада штампати. Рукописе ће Задруга вратити писцима, односно власницима ауторских права, када Задрузи буду вратили дужне суме.

Имена свих оних на које се односе одлуке ове резолуције, под I и II, налазе се штампана на странама 33 до 44 Извештаја о раду Комесарске управе.

III

Комесарска управ примила је у чланство СКЗ 65 нових добротвора, чија су имена штампана на странама 49 и 50 Извештаја о раду Комесарске управе. Они су помагали на овај начин рад Комесарске управе, односно жељу окупатора да Задруга и за време окупације ради, па како је скупштина већ својом претходном одлуком огласила књижевноиздавачки рад Задруге под окупацијом ништавним, то скупштина одлучује, да се и пријем у чланство СКЗ, који је и извршен у времену од 12. јуна 1942. до 20. октобра 1944. године, поништи и да се добротвори, које је Комесарска управа за такве примила, бришу из чланства СКЗ, јер су постали мимо њених правила и у чланство примљени од Комесарске управе, чији рад не може ни у овоме погледу бити обавезан за Задругу. Добротворни улози на тражење ових лица биће им враћени у релацији вредности динара 20 : 1, у оном износу колико су стварно уплатили до 20. октобра 1944. године на име добротворног улога. И ова лица док су у животу не могу бити примљена за добротворе Задруге, нити их после њихове смрти неко за добротворе може уписати.

IV

Да би се у потпуности ликвидирао књижевноиздавачки рад Комесарске управе, ванредна скупштина решава:

1) Да се све књиге штампане од Комесарске управе, у времену од 12. јуна 1942. до 20. октобра 1944. године, под именом СКЗ, као Кола и које носе бројеве од 301 до 312 закључно, оглашавају као апокрифна издања СКЗ, и према томе све те књиге не сматрају се издањем СКЗ.

СКЗ наставиће издавање својих књига са наредним бројем 301, јер је последња књига штампана од СКЗ изашла под бројем 300.

Све књиге које се у овоме тренутку налазе у поседу СКЗ, а које је штампала Комесарска управа под бројевима од 301 до 312 закључно, повлаче се из продаје у Задрузи и оне ће бити предате фабрици хартије, да их преради у чисту хартију.

Комесарска управа, уз учешће власника ауторских права, злоупотребила је светла имена наших писаца, пок. Стојана Новаковића, оснивача и првог председника СКЗ, и пок. Стевана Сремца, и штампала њихова дела "Село" и "Лимунација на селу". Исто тако злоупотребљен је и класични енглески писац Шекспир, чије је дело "Млетачки трговац" Комесарска управа штампала у преводу кажњеног издајника и председника Комесарске управе Др Светислава Стефановића. Скупштина жали што је морала и таква дела да уништи.

2) Комесарска управа, противно обичајима Задруге, откупила је од других издата и штампана дела Боре Станковића и Момчила Настасијевића, па их у

својој продавници, као трговац, продавала. Скупштина одлучује, да се преостала тако откупљена дела продају књижарима трговцима.

V

На овој скупштини попуњена управа СКЗ овлашћује се да код свих власти и судова у случају потребе, предузме све мере, па и тужбе подиже, да се одговарајућа решења скупштине у дело спроведу, а ставља јој се у дужност, да одмах по овој скупштини изврши све одлуке које по правилима спадају у њену надлежност.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Поштовани задругари, чули сте ову резолуцију, која ће остати у историји наше драге Задруге, као једна тешка али у исто време једна светла ствар. Молим вас да размислите мало и да донесете одлуку да ли је примате.

Има реч задругар Московљевић.

Др Милош МОСКОВЉЕВИЋ: У резолуцији је предвиђено да се добротворима који су дали свој улог за време окупације врати новац. Ја мислим да њима не би требало ништа враћати зато што је тај новац Комесарска управа потрошила.

Др Светислав ПРЕДИЋ: Ја не бих могао да примим предлог г. Московљевића. То би значило да се Задруга користи новцем тих људи. А Задруга неће због тога пропасти.

Др Славко Шећеров: Другови задругари, резолуција је добро смишљена и добро је састављена, и она је логична, али у извесним крајњим консеквенцијама рекао бих да иде даље него што би интереси Задруге захтевали. Шта да радимо са "Селом" Стојана Новаковића? Новаковић није крив што га је једна Комесарска управа издала, но вредност тога дела расте. Ја бих био за то да се таква дела која имају своју крајњу вредност не уништавају. Можете са њих скинути повез и од њих створити издања Задруге, и зато мислим да овде треба ублажити резолуцију и не уништавати трајне вредности.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Дозволите и мени да кажем неколико речи поводом излагања нашег доктора Шећерова, који се срдачно заузима за интересе Задруге и требало би те његове речи извести на чисто. Доносећи ове оштре и судбоносне мере у резолуцији, Задруга је имала извесно етичко и патриотско мерило. Она није улазила у оцену уметничке, духовне вредности дела, него је имала само ово мерило и под удар тога мерила пада и то дело, и тако то треба разумети. То је она ограда, то је морална страна. А друга је страна материјална. Задруга ће, сигурно, у извршењу свога програма вратити се на класична дела нашег великог духовног радника Стојана Новаковића, на дела Шекспира. Вратиће се зато што су њихова дела пала као жртва свега овога што се овде

догађало, и ми се осећамо дужни према њима да им дамо једну сатисфакцију. А оцениће задругари да ли вреди тај гест који је једна форма, али форма није само половина, она је цела садржина, и да ли ова одлука, да ли вреди због нешто мало материјалног, да ли према великом судбоносном гесту Задругином, да ли то није сувише ситно да цепамо корице са књига.

Др Славко Шећеров: Ја се слажем у начелу. Осуда морална, патриотска треба да стоји, али ако она буде изречена, те су књиге већ у публици, код чланова, и њихова библиофилска вредност биће овим гестом подигнута. Не можемо ми ићи од једног члана до другог да уништавамо те књиге. Треба видети како ће нова управа то ликвидирати, а не мислим да идемо да спаљујемо књиге.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Има реч г. Живановић.

Милан Ж. ЖИВАНОВИЋ: Ја не могу да се сложим са, свакако, добронамерним предлогом г. доктора Шећерова. СКЗ је упрљана и друг Ђуро Гавела, у завршној реченици свога Извештаја, подигао је пред целим српским народом и пред целом нашом јавношћу, једну страшну и доказану тешку оптужбу. На такву оптужбу треба да дође и пресуда, и резолуција која се предлаже јесте та праведна пресуда. СКЗ жели да од онога што се зове прљавим делом добије чисту хартију.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Има реч инжењер Смиљанић.

Инг СМИЉАНИЋ: Ја сам био на једном ужем састанку, кад је говорено о појединим стварима које се сада излажу у резолуцији. И у сваком другом проблему одмах сам схватио да је правилна мера. Ви сви знате да је спаљивање и уништавање књига ишло кроз векове, и ниједно спаљивање није дало добар глас и углед онима који су то чинили. Осетио сам даље ту, желећи да укажем на страхан злочин и грех лица која су у питању, да ми, желећи да на тај грех укажемо свету, не учинимо и ми нехотице једну грешку, за коју ће можда доцнија времена казати "ови су ишли даље него што је требало", и нису били израз онога што морални и честити људи раде, него су радили по осећајима једног момента. Не ова материјална страна, не сва та вршљања која су вршила лица са Светиславом Стефановићем, све то није страшно, него страшна је појава да су се нашли људи интелектуалци да се приме тога посла. Мој предлог би био да се тај мали број књига блокира...

Милан Ж. ЖИВАНОВИЋ: Није мали број књига!

Инг СМИЉАНИЋ: Замолио бих вас да мало размислимо.

Др Миодраг ИБРОВАЦ: Ја сам добро размислио о разлозима које су колеге изнеле и ја сам против тачке да се књиге спаљују. То би било једно

праволинијско правосуђе које није увек најбоље. Ми можемо на сваком примерку тих књига да ставимо етикету, да је издата у време кад је СКЗ била обешчашћена.

Што се тиче добротвора, ја мислим да има људи који су се несумњиво добронамерно уписали, уписали своје дете које је преминуло, или неког другог. То можемо да прихватимо, а што се тиче књига, мислим да не бисмо постигли циљ.

Ђуро БАЊАЦ: Ја бих молио да се прими предлог друга Московљевића, и да се новац који су добротвори уплатили за време окупације не враћа. Ти су људи помагали реакцију.

Што се тиче уништавања књига, ја разумем разлоге изнете у резолуцији. Али уништавањем корица ми смо уништили половину књиге. Споменуо бих Гетеа, који не само да је био пријатељ Француске револуције него је био и пријатељ Бонапарте, и целокупна његова дела противе се нацизму...

Милан Ж. ЖИВАНОВИЋ: Није ни знао за њега!

Ђуро БАЊАЦ: Био је против, а био је осим тога и масон. Ја бих био за предлог друга Смиљанића да се то остави за доцније. Има још издања која су изашла за време окупације, па би по тој логици требало и њих уништити. Имате песме Ђуре Јакшића, иако је Сима Пандуровић осуђен, не због редиговања ових песама, него због других, горих ствари.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Овде углавном имамо два предлога. Један је садржан у резолуцији, који предлог усваја и брани наш задругар пријатељ Живановић, који иде за тим да се улози врате онима који су за време окупације постали добротвори Задруге, и да се сва издања од броја 301 до 312 пониште и да се пошаљу фабрици хартије, и да се прераде у чисту хартију. Други је предлог другова Шећерова и Смиљанића, да се та издања не поништавају, већ да се блокирају и задрже, те да будућа управа и редовна скупштина донесу резолуцију и одлуку шта ће с тим издањима чинити. И да ли ће та издања, на овај начин као издања ван издања СКЗ, са жигом обележити и да то буде једна ограда, а улози да ли да се врате новоуписаним добротворима за време окупације, пошто их је стара управа већ прохарчила. Молим да се гласа прво по једној ствари, па онда по другој.

Ко је за то да се улози не враћају оним људима који су постали добротвори за време окупације нека устане (мањина је уморна, већина седи). Проглашујем да је скупштина усвојила резолуцију да се улози не враћају.

Ко је за мишљење да се у броју тих истих добротвора одвоје они који не могу бити одговорни, јер су били малолетни или покојници, нека устане (већина устаје). Дакле, усвојили смо одлуку да се то не тиче малолетних и мртвих.

Долазимо у погледу издања, на чему су мишљења подељена и постоји становиште противно овоме у резолуцији. Ко је за то да се та издања уништавају, нека устане (мањина устаје). Колико ја видим већина је за резолуцију.

Ја стављам поново питање: ко је за то да се резолуција овако интегрално донесе нека устане (већина устаје). Већина је за резолуцију.

Милош МОСКОВЉЕВИЋ: Ово је крупна ствар и немојте да се прегласавамо. Молио бих да се остави новој управи да она то изнесе пред редовну скупштину.

Др Светислав ПРЕДИЋ: Ми смо дали и сувише важности овој ствари. Ми смо морално осудили рад Комесарске управе, књиге смо дезавуисали, и књиге не признајемо као издање СКЗ, а остављамо новој управи да се то питање реши.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Да ли примате овај предлог? (гласови: примамо!). Прима се предлог да се овлашћује будући управни одбор, који ће бити изабран, да донесе решење по овоме питању.

Има реч задругар Милан Живановић.

Милан Ж. ЖИВАНОВИЋ: Ја мислим да смо због погрешно постављеног питања скренули са праве дискусије. Погледајте како тај текст резолуције гласи. Ми никакву књигу не стављамо на индекс, нити ичије књиге спаљујемо. Ми немамо намеру да јуримо по кућама и књижарама, да те књиге одузимамо и бацамо на ломачу! Овде не може бити други интерес Задруге у питању него чисто морални интерес. Овде нема ничег "праволинијског" што би требало да се замени, него се иде за тим да се са имена СКЗ скине љага бачена на њу. Ја бих молио задругаре да резолуцију, како је предложена, приме и да пређемо даље на рад.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Молим вас да гласамо за резолуцију како је предложена (један глас: како је предложена у оригиналном тексту?!). Јесте, како је предложена. Скупштина је суверена и она ће имати да се изјасни. Та реченица у резолуцији гласи: "Све књиге, које се у овом тренутку налазе у поседу СКЗ, а које је штампала Комесарска управа под бројевима од 301 до 312, повлаче се из продаје у Задрузи, и оне ће бити предате фабрици хартије да их преради у чисту хартију.

Др Славко ШЕЋЕРОВ: Ја предлажем да се избрише овај последњи део реченице и да се каже, да се књиге стављају на расположење новом управном одбору.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Ако се повуку књиге из продаје, онда се мора да сазива нова скупштина, а ако се књиге ставе на расположење новом управном одбору, онда значи да он има да одлучи. У овом погледу скупштина треба да одлучи да

или да се прими интегрално текст по предлогу задругара Живановића, или да се књига повлачи из продаје и стави на располагање управном одбору.

Др Светислав ПРЕДИЋ: То је констатовање једне моралне осуде, а ово слање књига фабрици хартије то је санкција. Ми не признајемо да је то књига издања СКЗ и нека се то претвори у чисту хартију.

Јаша ПРОДАНОВИЋ: Ми се не можемо да сложимо и жалосно би било да се овде не сложимо. Скупштина Задруге треба да има поверење у управни одбор. Ми не смемо да ту књигу отуђимо, иако нам остављате право, ми можемо да их предамо на прераду у хартију. Оставите нама то поверење, јер се без поверења не може радити.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Имамо два предлога: текст пријатеља Живановића и овај текст који предлаже министар Продановић, да чланови управног одбора донесу решење да се књиге повуку из продаје.

Др Светислав ПРЕДИЋ: Па управни одбор има то право. Он има право и кућу да прода. Нама треба морална осуда.

Ђуро ГАВЕЛА: Ја нисам очекивао да ће доћи до мимоилажења по овој тачки у скупштини. Ја сам очекивао да ће се предлог примити аплаузом. Ми не спаљујемо ничије књиге, али да су издали и свих 12 књига Његошевих дела, ми би и те књиге осудили. Ја молим скупштину да не оставља да то решење донесе нова управа, него да се то овде реши. Јер, ефекат ће у јавности бити много јачи, ако то овде будемо решили.

Чедомир МИЛОСАВЉЕВИЋ: Овде је у питању 20 000 књига, а то је око 6 милиона динара. Зато сам ја за предлог да се књиге блокирају док редовна скупштина не реши шта ће с њима. По питању чланова добротвора, ја сам за то да се сви бришу.

Љубица РАДОЈЧИЋ: Ја мислим да господин има право. Не би требало да учинимо један сирановски гест тиме што кажемо да хоћемо да спаљујемо та дела. Јер говори се о томе да превод господина Стефановића није добар, а ми нећемо да кажемо да тај превод не ваља, ми хоћемо да осудимо личност

Миодраг РИСТИЋ: Ја сам превео четири свеске Мацинијеве о Словенима, и јако ми је пријатно што сам те преводе предао Задрузи још 1939. године...

Ја молим да се стави на гласање предлог резолуције друга Живановића онакав какав је.

Др Славко ШЕЋЕРОВ: Постоји и предлог г. Продановића

Вељко ПЕТРОВИЋ: Текст резолуције већ је био стављен овде на гласање и пошто се појавило и једно компромисно решење министра Продановића, ја ћу поново ставити на гласање ову реченицу резолуције: "Све књиге које се у овоме тренутку налазе у поседу СКЗ, а које је штампала Комесарска управа под бројевима од 301 до 312 закључно, повлаче се из продаје у Задрузи и оне ће бити предате фабрици хартије, да их преради у чисту хартију".

Ко је за тај текст резолуције молим да устане.

Јаша ПРОДАНОВИЋ: Није право, увек они који су против треба да устану!

Вељко ПЕТРОВИЋ: Проглашавам да је текст резолуције усвојен како је предложен од друга Живановића. Има ли још ко какву примедбу, па да завршимо дискусију? (Нико се не јавља за реч.) Дозволите ми да прогласим да је ова резолуција примљена. Да ли скупштина прима резолуцију са корекцијом да се од добротвора, који морају бити искључени, јер су уписани за време окупације, поштеде неодговорна лица?

Ђуро ГАВЕЛА: Ја мислим да је Стефановић водио политику да прибави на скупштини већину својих гласова, и зато мислим да тај предлог не треба примити. Ја предлажем да се сви избришу и оставља им се могућност да се јаве новој управи, и она ће изабрати кога ће да прими.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Ми поново покрећемо ово питање а у ствари је резолуција примљена.

Дозволите ми да замолим другарицу Војновић да прочита извештај о садашњем имовном стању СКЗ.

Лујо ВОЈНОВИЋ: Имовно стање СКЗ на дан 22. априла 1945. године:

- 1) Стални капитал, у смислу правила СКЗ, у заокругљеним цифрама 2 625 500.;
- 2) Обртни капитал 2 653 501.;
- 3) Добротворни улози 320 000 и
- 4) Вуков фонд 13 500.

Миодраг РИСТИЋ: Има ли Задруга дуга?

КОСОРИЋ: Нема.

Др Славко ШЕЋЕРОВ: Ко је састављао овај извештај?

Вељко ПЕТРОВИЋ: Књиговођа.

Др Славко ШЕЋЕРОВ У којим динарима?

КОСОРИЋ: У окупацијским.

Др Славко ШЕЋЕРОВ: Овај би биланс требало ревидирати и да се израчуна у новим федеративним динарима, зато што овако како стоји не даје праву слику.

КОСОРИЋ: То су старе цифре које су тако вођене и које се и сада тако воде. Фондови су у хартијама од вредности, и они се воде као што су вођени. Једина цифра од 59 000 динара налази се у каси и то је новац окупациони, и једино та цифра може да се претвори.

Др Светислав ПРЕДИЋ: Сад ће доћи наређење министарства финансија да се изврши превођење на нове динаре, у размери 1: 20, и то ће бити извршено.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Да ли примате извештај о имовном стању СКЗ на дан 22. априла 1945? (Примамо.)

Да пређемо на попуну управног одбора. Књижевни одбор треба поунити са пет чланова, економски са једним и надзорни са два члана. Предрадње су вршили педесеторица добротвора и задругара на неколико својих конференција. Саслушајте друга Уроша Џонића.

Урош ЏОНИЋ: На нашим конференцијама ми смо видели која су имена испала и која треба да се попуне. После дискусија и са члановима старе управе, дошло се до једне листе, а имена су таква да мислим да можемо да их примимо. У књижевни одбор пао је предлог да уђу: Исисора Секулић, Вељко Петровић, Др Иво Андрић, Јован Поповић и Ђуро Гавела. За економски одбор био би Др Димитрије Перовић. За надзорни одбор Јован Јовановић и Живорад Јовановић.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Да ли Задруга прима ове предложене чланове? (гласови: да чујемо који су били стари чланови управе). Сада ће вам друг Џонић прочитати целу листу.

Урош ЏОНИЋ: Књижевни отсек: Исидора Секулић, Јаша Продановић, Марко Цар, Вељко Петровић, Иво Андрић, Божидар Ковачевић, Јован Поповић, Ђуро Гавела, Павле Стевановић и Др. Драгољуб Павловић; економски отсек: Бошко Ковачевић, Владимир Симић, Милан Живановић, Богдан Несторовић и Др. Димитрије Перовић; надзорни одбор: Тодор Мраовић, Петар Петровић, Брана Тодоровић, Јован Јовановић и Живорад П. Јовановић.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Примате ли предложене листе Отсека? (Једногласан одзив: примамо). Констатујем да је предлог акламацијом примљен. У име новоизабраних чланова ја вам захваљујем на поверењу. Има реч директор Ристић.

Миодраг РИСТИЋ: Нова управа СКЗ треба да размисли о начину како ће она бити на нивоу новог времена. С обзиром на лица, и у погледу моралном и у погледу књижевном, можемо имати наду да ће ново стање бити задовољено.

Др Милош МОСКОВЉЕВИЋ: Ставимо новој управи нашу жељу да нова управа за идућу скупштину изради један програм свога рада, уколико је могуће.

Вељко ПЕТРОВИЋ: Захваљујем на сугестијама. Молио бих да задругар Живановић каже неколико речи о новој скупштини.

Милан Ж. ЖИВАНОВИЋ: Педесет добротвора који су сазвали ову скупштину ставили су ми у дужност да се на данашњој скупштини обухвати и питање сазивања нове редовне скупштине. Данашња скупштина је ванредна скупштина, која је имала за дужност да ликвидира прошлост Комесарске управе и да изабере, односно попуни, управни одбор СКЗ да би Задруга могла да настави свој нормални рад по Правилима. И зато вам педесет сазивача ове ванредне скупштине предлажу и моле, за сагласну одлуку да се, мимо Правила, прва редовна скупштина одржи у току ове године кад се за то укаже прва могућност и кад нова управа сврши своје послове. На тој скупштини мора се решити и ликвидирати 1940/41 година, и ликвидирати и ових пет година које стоје иза нас. (Гласови: прима се!)

Вељко ПЕТРОВИЋ: Управа је у обавези да што пре сазове скупштину, до августа или септембра месеца, ове године.

Захваљујем вам на труду и љубави, које сте посветили овом послу и молим вас, да захвалимо господину и другу Гавели, који је уложио толико труда, да прегледа стање Задруге и стање магацина књига, и да то данас пред нас овде изнесе.

Ја закључујем ову ванредну скупштину.

Скупштина је закључена у 12 часова

Миливој Ненин: "Предраг Пузић: ЛОМАЧА ЗА СЕНСА - Злочин и казна Светислава Стефановића" (рецензија)

Читава једна књига могла би се написати о послератном прећуткивању Светислава Стефановића. Прећуткиван је и када је то било готово немогуће учинити, отуда је наслов "Ломача за Сенса" добро изабран, јер Стефановић као да је био спаљен заједно са својим делом. Врхунац прећуткивања везан је за "рехабилитацију" Костићеве "Књиге о Змају". Критичар који је први и готово једини у том времену писао афирмативно о овој Костићевој књизи, у предговору Драгише Живковића, приликом поновног објављивања Лазе Костића, није ни поменут! Но, у последњих десетак година књижевна рехабилитација Стефановићевог дела је учињена. Поред неких књига о Стефановићевом књижевном делу, чак су се почеле појављивати и његове књиге. Наравно да то још увек није довољно, али помак је учињен.

(Нема прикупљених Стефановићевих критичких текстова; оно што је писао о народној књижевности није проучено; преводи су му још на маргини и да не набрајамо више.)

Предраг Пузић, пак, подухватио се једне другачије рехабилитације. Пресуда Светиславу Стефановићу (осуђен је на смрт и убијен крајем 1944. године) готово се није доводила у питање: примана је као неминовност. Млади истраживач, Предраг Пузић, покушао је да реконструише читаву причу везану за Стефановићеву смрт. Најпре је кренуо у анализе правосудног система и показао како је функционисала та нова власт, како се судило и како су се пресуде извршавале. Међутим, судски поступак против Светислава Стефановића, по свој прилици, није ни вођен и читава оптужба заједно са пресудом стала је у новински чланак. Држећи се тачака из новинског текста Предраг Пузић је показао природу Стефановићеве "кривице". Те тачке Пузић користи као наслове поглавља и прецизном анализом показује њихову неодрживост, па ако ћемо и бесмисленост. Најпре, "Идеолог фашизма, "Преводилац Мусолинијеве Државе", "Немачко - недићевски комесар Српске књижевне задруге", "Јонићев саветодавац по питањима гоњења задруге књижевности и књижевника" и на крају, оно по чему је Стефановић заслужио да буде поменут и као лекар, али и оно што му је, по неком мом осећању, највероватније донело смрт: "Члан немачке комисије за клеветање совјетских власти у вези са немачким злочинима у Виници". (Неће Пузић кренути у исписивање оцена без покрића и неће ни једну тачку оптужбе ставити у први план. Ово "фаворизовање" последње тачке је нешто што је мој угао гледања.) Задржаћемо се овде само на једној од тачака оптужбе: оној о гоњењу књижевника и о томе како је Стефановић био Јонићев саветодавац. То колико је наш писац био Јонићев "саветодавац" види се из прилога на крају ове књиге у којем читамо о Јонићевом односу према Стефановићу. А тај однос је био далеко и од идиличног и од саветодавног! Прецизно ће показати Пузић да Стефановић не само да није никога потказао или прогонио, већ да је штитио, и то не само писце, већ и комунисте! Опште је позната прича о Стефановићевом сукобу са Симом Пандуровићем поводом крађе превода "Хамлета". Не само да су жестоко полемисали преко штампе, и не само да су "разменили" полемичке књиге, већ се читав случај завршио на суду. Међутим, за време Другог светског рата, када је Стефановић био у прилици да помогне Сими Пандуровићу, он то и чини. Гест који у сваком случају заслужује поштовање. Дакле, ни речи о гоњењу књижевника већ управо обрнуто.

Ово је, значи, књига о политичкој (па и људској) рехабилитацији Светислава Стефановића, али ова књига у другом делу постаје и књига о Српској књижевној задрузи. Била би хуморна она ванредна Скупштина СКЗ да није тужна. Како дирљиво делује понеки глас разума у читавој тој причи везаној за Скупштину СКЗ и за одлуку да се поништи читаво једно коло. (Наиме, пропустио сам да кажем: Пузић у овој књизи објављује делове записника са прве послератне Скупштине Српске књижевне задруге.)

Но, умало да прескочимо најзанимљивији део ове вешто вођене приче која се чита као узбудљиво штиво. Реч је о писцима (Ђорђе Јовановић, Марко Ристић и Ели Финци) који су своју ПРАВОВЕРНОСТ доказивали преко мртвог Стефановића. Мајсторски је Пузић анализирао њихове текстове, али, што је посебно драгоцено (за неку могућу историју бешчашћа) и њихове мотиве за такве текстове.

Пропустили смо да истакнемо још једну битну особину ове књиге: овде нема "празног" текста: све је поткрепљено документима. И ти документи указују на једну другачију слику наше непосредне прошлости и ни мало не штеде ни неке националне величине.